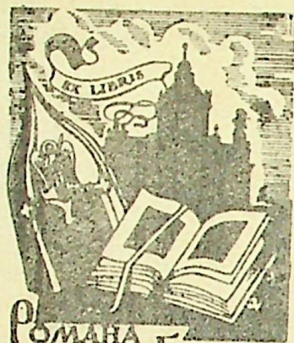

ДОКІЯ ТУМЕННА

ДІТТИ
ЧУМАЦЬКОГО
ШЛЯХУ

РОМАН

Є.Б.

Романа Теник-
Березовського

ДОКІЯ ГУМЕННА

ДІТИ
ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ

РОМАН
У 4 КНИГАХ

Фай. Генрик-Безезовант

В-ВО «УКРАЇНСЬКА ТРИБУНА»

МЮНХЕН 1948

Авторські права застережено

Обкладинка
Евген Блакитний

Authorized by Headquarters European Command Civil Affairs
Division APO 757, A. G. 383. 7 GEC-AGO, from July 1947
Responsible editor and printer: Wasyl Pasieczniak
D r u c k : R. Oldenbourg, Graphische Betriebe G. m. b. H., München

К Н И Г А Т Р Е Т Я

РОЗП'ЯТЕ СЕЛО

1. В НИЗИНАХ НЕВІДОМОСТИ

I.

Поглядаючи собі під ноги на зелену, м'яку траву, на блакитне безхмарно-чисте небо, Тарас ішов навпростець через глибоку прадавню балку.

Почував себе чудово загубленим у неозорній невідомості. В глибокі низини цієї невідомості, — і сюди, — доходили інколи проміння чужої слави. Тарас передплачував журнали, там миготіли знайомі прізвища, колись дуже близькі, тепер безмірно далекі.

Тепер він — учитель сільськогосподарської школи, що міститься в Розумниці, в маєтку лікаря, Хрисанфа Демницького. Революція вигнала старого з маєтку на самому початку. Будинки довго пустували й розвалювалися, аж там недавно закладено середню сільськогосподарську школу.

Розумниця, що вже мала чотириклясову школу, двоверхову лікарню, та ще тепер і середню школу, Розумниця з парком, ставком і широченними вигонами, почала виглядати краще, ніж Дрижиполе. В газетах навіть почали з'являтися нариси про культурне обличчя нашого села, зроджене революцією, — от, Розумниця! — про первістки знищення різниці між містом і селом...

Ці нариси, власне, й привабили Тараса перевестися ближче до рідного дому. По двох роках вчителювання на Запоріжжі, він оце зо два тижні, як освоюється в цьому місці.

Сьогодні Тарас іде до Марійки побачитися із Серафимом Кармалітою, давнім приятелем. Вже тепер відлетіло з минулим студентське назвисько. Не було Карла Моора, був учитель марієцької семилітки, Серафим Антонович Кармаліта.

Не було й сліду тих довгих »карло-моорівських« патлів і наче разом із ними Серафим Кармаліта зняв із себе романтичний образ шіллерівського героя. Серафим немало здивував Тараса.

— Що ти тут робиш? Де живеш? — питався Тарас, коли вони так несподівано зустрілися в Дрижиполі.

— Хай живе великий Кампанелла, — відповів на це Серафим.

Кампанелла? Невже ж вони й досі на лекціях основного курсу ІНО?

— А чому не Спіноза? — навмання запитав тоді Тарас.

— Які тут жарти? Невже ти й досі не чув про комуна »Вперед«? Я, розуміється, хотів назвати її »Геліос«, або хоч »Сонце«, — засипав він Тараса, — але Дуб'яга не погодився. Він хотів назвати »Здобутки Жовтня«, ми довго сперечалися і, зрештою, зійшлися на назві »Вперед«.

Коротше кажучи, тоді Тарас зрозумів, що тут десь поблизу існує комуна »Вперед« і Серафим є її членом, фундатором та ініціатором... Пізніше вияснилося, що не десь, а в Марійці таки.

Тоді в ІНО він раптом зник із третього курсу, не видержав студентських вжитків, чи щось там із легенями в нього було. І Тарас не міг навіть здогадуватися, що колись у Дрижиполі вони здиблються.

Але то нечувані речі! Щоб у їх Дрижипільщині та була комуна? Сонячне місто? Тарас аж сам захопився цим і, прийшовши додому, заходився розказувати мамі про те утопічне місто, наче воно було не в уяві ще, а вже лежало на марієцьких просторах.

Мамі повинно бути цікаве це, бо вона завжди нарікає на свою безрадісну, невдячну хатню тупанину. От там поєдналась би поезія християнської релігії з сонцепоклонництвом і з новітньою технікою...

— Е, це поки те сонце зійде, то роса очі виїсть, — скептично обізвалася на це мама. — Не з нашими людьми! Той Дуб'яга... Ти повинен знати його... Він держить Явдошку Ференцеву, моєї покійної колеги Мар'янки сестру! Той Дуб'яга чогось із селом не мириться...

— Не мириться із селом? — перепитав Тарас.

— Он у п'ятницю приходила Наталка Мокрина, то казала, що все чогось із людьми б'ються ті комунівські.

— То може й Наталка в комуні?

— Той дурноверхий Ладько пішов, а вони ще сидять удома. Але як почувеш про те все, то й думаеш: »Хіба ж то може бути так, щоб із зла та вийшло таке добро, як оце ти розказуєш?«

— Бандити! Грабіжники! — подав голос і тато з тапчана.

Він, як звичайно тепер, лежав, насунувши шапку на голову, і далекий та байдужий до життя, щось своє думав. Тільки часом бовкне яке слово, і то сам до себе...

Від цієї куркульської репліки Тарасові пропала охота до дальшої розмови. Він навіть не захотів більше розпитувати, що там таке в Дуб'яги із селом вийшло. Зовсім не хотів він дивитися на світ батьковими куркульськими очима, бути перейнятим впливами того оточення, з якого вийшов.

В цю хвилину він цілком еднався із Серафимом. Від цього Серафима безперестань еманувала романтика, все, до чого той доторкався, починало теж віяти романтикою.

Колись у неділю, в лугах на полюванні як були, Серафим проронив недбало з приводу своїх колишніх кучерів, що й сам був на великій дорозі з обрізом у руках.

— Правда, — додав тоді Серафим не то серйозно, не то смішками, — скоро мені це не сподобалося. Архаїчна метода розподіляти між людьми справедливість...

Ім перебило. З бездонної блакиті виринали і вже зовсім близько над ними летіли качки, срібно виблискуючи проти сонця.

— Стріляй! — крикнув у цю хвилину Тарас. — Стріляй, поки не перелетіли!

Серафим задивився у ту далечінь і мрійливо промовив: — Дивись, яке небо... сине-сине... А качки які білі-білі... Хай собі летять!...

І вір йому, що він із обрізаном був на великій дорозі!

Може такий самий незбагнений порив душі надихнув Серафима узятися до організації комуні?

Думки Тарасові свавільно перепліталися, химерно переплутувалися. Перескакували від Серафима до себе, від себе до марієцької комуні, до Кампанелли й Томаса Мора, до мами, теперішнього найближчого друга.

Він марив. Це було улюблене самопочуття — зостатися із самим собою і давати волю своїм думкам блукати, де вони тільки схотять, як тільки схотять. Чудесні узори і сплетіння думки виникали і може назавжди зникали, розсипалися, залишаючи тільки повноту гармонії у настрої. Важко було зловити нитку цих думок-марень і коли б силувати себе фіксувати їх, — все воно втратило б свій чар.

Так було йому завжди серед запащних полів.

... А мама була б на місці в тім »Геліосі«. О, який це був би »Геліос« — синтеза всього найшляхетнішого, що витво-

рила людина! Хіба мама не є ще й досі язичницею, з тими переданими їй з незапам'ятних поколінь поняттями: сонце — святе, земля — свята, хліб — святий, вогонь — святий, вода — свята. Все це вона відчуває, як божественність. До всього цього не можна ставитися зневажливо, буденно, утилітарно, як до мертвих речей, призначених на використання.

І знов людство в «Геліосі» вернулось би до ідеї справедливості, так високо піднесених уже раз християнством. Тільки мама гнівається, коли він часом почне викладати свої думки, сумніви, раціоналістичні міркування про суть християнства.

Розумувань на цю тему не хотіла вона слухати. А мама ж не була святенницею, релігія її була тим внутрішнім корінням і потребою, куди виливалися її жадання поетичного.

«Геліос», заснований на засадах поетичності й справедливості, якраз для неї. І, нарешті, вона б звільнилася там від горшків, на які скаржилася все своє життя. Там би зійшлися до співжиття її ідеали й пекучі життєві потреби.

II.

Отже, рано-вранці Тарас ішов знайомою дорогою з подвійним почуттям — породженим Серафимовим романтичним ентузіазмом і маминим простонародним скептицизмом. «Чи можна зробити добро за допомогою зла?» Яке ж тут зло? Зібралось кілька чоловік ентузіастів, покидали свої хати, виселилися в закинутий панський дім. Принаймні, так розповідав Серафим.

Покинувши хутірці, виселки, Тарас пішов навпростець, щоб перерізати балку горою, вийти якраз на колишню панську економію, чи теперішню комуну. Йому хотілося прийти несподівано й побачити все, що там робиться, без жодних прикрас, наліпок і личкувань.

Той Серафим у захваті від своєї комуні. Побачимо, що то воно є.

Мав уже повертати із стежки на дорогу до села, як увагу його привернуло щось не зовсім звичайне.

Довга валка підвід їхала із села по шляху, інші їхали просто по полях. Чому вони не повертають на Дрижипільську дорогу? Чому вони стали, збилися кучею? Тарасові видно було, як махали руками, пужалнами, погрожували кулаками.

Що за оказія?

Підійшовши ближче, Тарас почув навіть якісь вигуки, можна було вже розібрати окремі слова: »правда...«, »наша...«, »повертайте...«

Тарас наддав ходи, зацікавлений. Хто це з ким б'ється і що це за валка?

— Повертайте, хлопці, звідси, — кричав червонопикий, кремезий чоловік із вирачними від напруги й гніву очима.

— Повертайте, бо однаково не пустимо! — крикнув десь збоку Серафимів голос.

— На підставі статті закону, — намагався перекричати їх сивобородий, — ця дорога належить селу і ви не маєте права...

— Я знать не знаю ніякого закону! — не давав говорити йому кремезий.

Коло кремезого стояло ще з десятеро чоловік піших, а напроти них сунулася величезна валка кінних і на підводах. Вони всі щось галакали, один верхівець прорвався конем вперед. Кремезий і червонопикий вхопив коня за вуздечку...

— Хлопці! — крикнув він.

Хлопці миттю стягнули верхівця з коня і той кинувся навтьоки. Але кремезий догнав і почав молотити своїми здоровенними кулаками.

Цією миттю скористалися люди на підводах та конях і почали прориватися вперед, хто як бачив, просто на ріллю. Вони киями пробивали собі дорогу.

— Хлопці, по зброю! — крикнув Серафимів голос. — Гайда в комуну. Забирайте, яка є...

Тарас не знав, що йому робити. Чи бігти на оборону тому, який лежав під кремезним, чи допомагати цій купці сміливих, що боронилися від хмари кілків. Їх ще поменшало, бо двое справді побігли за підмогою.

Але в цю хвилину сивобородий плюнув і безнадійно махнув рукою.

— Ану вас к бісу! Робіть, що хочете!

Був він один без коня, без підводи, без кілка. Він уже дістав не одного стусана в груди й вийшов з бою.

Це якось раптом перевернуло хід подій. Без поводиря валка перестала бути войовничою, хоч селян було в десять раз більше за комунарів.

Ще кричали:

— Нащо перекопали дорогу?

— Не будете однаково польовуватися!

— Забрали найкращі землі, а тепер і дорогу забираете?

Але вже комунари стояли стіною й видко було, що вони не пустять селян далі. Якраз підіспіли й хлопці з двома рушницями.

Аж тепер тільки пригадав собі Тарас, що Серафим розповідав йому про якийсь шлях, про якусь плутану і затяжну тяжбу комуни із селом за землі, за шлях, за урочища, за млин і ще щось там. Два роки, відколи існує комуна, вона точиться й не може ніяк закінчитися на користь комуни.

Тоді Тарас не вслухався в це, бо важко було зразу розібратися в цих заплутаних справах. Суди якісь аж до Нарком'юсту доходили. Судилися не то з Цукротрестом за дрижипільське урочище, де були будинки, не то з Райспоживспілкою, не то з Сільгоспромом за якісь будинки, — все в голові Тарасові тоді перемішалось.

Після такої, аж надто наглядної, ілюстрації Тарас пригадав: село їздило на виселки навскоси, а комуні ця дорога перерізувала землі на косяки. Дуб'яга просив сільську громаду прокласти собі іншу дорогу, але землемір, — це певно отой сивобородий, — та Вергун-партієць, що все виступають в інтересах села, увесь час не допускали цього.

Тоді комунари самовільно перекопали дорогу, розміряли нову й поставили варту, щоб ніхто не їхав їхніми полями.

І це, видко, Тарас наскочив якраз на той момент, коли селяни силою хотіли пробитися по старій дорозі.

Ну, це така дрібниця! Якщо через цей шлях така колотеча зчинилася, то як тут селян похвалити? Адже ж, справді розумніше об'їхати, ніж псувати посіви...

Жаль, що Тарас так довго шукав орієнтації, — він би з комунарками став...

Це, певно, якась куркульня заколотила...

І Тарас уже навчився до всього прикладати клясовий підхід, як єдину мірку, що може правдиво висвітлити всі явища в житті.

III.

— Як? Це ж Хома Вергун доводиться кумом Дуб'язі? Дитину в нього хрестив. Господи милосердний! Та й побив?

— Це ж добрі приятелі! Рідня!

— Побив так, що того підняли, як мертвого, і на воза

вклали. А прибігла жінка, скинула з себе свиту та до Дуб'яги:

»На, їж, бери, давись!«

— І той узяв?

— Узяв! Накрив нею Вергуна.

— Господи! Він же таки хазяїн був, Дуб'яга, поки не пішов у це нещастя. Він же таки жив, як треба...

— Ото здуріє чоловік... Скільки ми йому не казали, скільки умовляли. »Покинь, нащо вона тобі, ця комуна?«

— Це мало того, що найкращі марієцькі землі забрали, — ще й людей убивають?

— Ще не знати, що то з нами буде...

Тарас сидів на покуті під самими образами і, слухаючи одним вухом цю бесіду, перегортав новий журнал »Червоний юнак«. Знайомі прізвища миготіли на сторінках, колись і він там був серед них. А тепер ось — звичайний собі вчитель, куткові збори провадить.

Микитчук очолює бойову комсомольську організацію, дуже часто виступає в журналах та газетах із програмовими критичними статтями... Кузьма Волинець часто друкує ліричні вірші, ще й непогані... Ось і тут є одна його поезійка... Фіма, той навіть встиг випустити книжку, а Тарас — всього-на-всього учитель мови й літератури в сільськогосподарській школі.

Тарас із цікавістю і якимось ущемленим почуттям розглядає портрети знайомих облич на фотографіях. »Українські письменники на з'їзді...«, »Українські письменники на засіданні літгуртка Макіївського заводу...«

А він всього-на-всього вчитель!

»Український письменник, Юхим Загайгора, пише роман »Дніпробуд«, — читає далі в хроніці Тарас. Фіма Цудечкіс остаточно відцурався свого прізвища, виступає під псевдонімом.

Комедія! Цудечкіси поставали Загайгорами, а наші Гармашенки — Гармами, Перепеченки — Ре. На якийсь чужоземний зразок.

— Ще не знати, що то з нами буде, — чує він одночасно із своїми думками розмову. — Може й нам доведеться туди йти?

»Це все про комуна«, — догадується Тарас.

— Ну, я вже як одна в селі зостануся, аж тоді хіба піду...

— А чого? Там, кажуть, добре...

— Господи! Як уже буде так, що всім іти, то я за шворочка та до сволока. Ви б послушали, що розказують, яке там добро...

— Не вірте! Вони зібралися для того, щоб захопити кращі землі, а тоді, як це лихо перейде, поділяться.

— А ще може придналогу з них не беруть? Не так цуплять, як із нас?

— Еге, чого б то вони так голодували перший рік? Отой самий Дуб'яжка все літо носив мішечками буханці з кооперації...

Все про комуну. Правду казав Серафим, що всі села довкола пильно стежать за кожним кроком комуні. Але Тарас так надиханий вже цим усім, що знов перестає слухати, думає про своє.

Одного разу він порвав усі свої друковані твори. Кінець мрії! Кінець цьому всьому! З нього письменника не вийшло!

І разом із цим урвалася та єдина нитка, що в'язала його з життям. Як так, то нащо він життю, нащо йому життя?

Тепер уже видно — він кругом нікчема. Він жив у певності, що може здійснювати себе лише в творчості, а яка його творчість? Хіба оті нікому непотрібні й нецікаві переживання, записані в щоденнику?

Те ж, що він не для себе пише, а хоче надрукувати, воно також виїденого яйця не варте... Та що казати!.. Коли навіть такого простого завдання, як провести куткові збори, виконати незугарний.

Але це може звести з глузду й не таку споглядально-пасивну натуру, як він. Щодня день-у-день ходи, гавкай, переконуй! Всі вчителі зобов'язані провадити громадську роботу, — передплата позики, самообкладання, хлібоздача... А це заходилися на зразок Марійки, організовувати колгоспи в Дрижипільщині. Знов і в школі з тебе вимагають громадської роботи.

Тарас морщився, кривися і, зідхаючи, ходив. Як він мріяв почитати хорошу книжку, сісти в свій човник свавільних марень і розкошувати, — за топчаком оцим не мав часу.

І головне, — був переконаний, що вона нікому непотрібна, оця громадська робота.

Це треба було в одній хаті зібрати з кутка чоловіків і жінок та й цілу ніч їм токмачити про успіхи радянської влади, про потребу й доконечність передплачувати позику, здавати хліб, про вигоди колективного господарювання,

верзти всяку нісенітницю про куркулів, відповідати на кумедні й каверзні запитання.

Власне, він не був проти комуни, він дуже добре розумів усю доцільність і доконечність перебудови сільського господарства. І чого це, справді, робітник та службовець повинен служити в державі, одержувати те, що вона йому дасть, ходити на години, класти свою снагу на індустріалізацію країни, — а селянин зараз кричить:

— На часи ходити? Панщину заводять? А як я хочу, щоб було мое!

І Тарас сумлінно все це викладав на отаких куткових зборах. Власність калічить душу людини, — навіть до таких тонкощів добирався він. А у відповідь бачив глузливі, недовірливі очі й читав у них: »Ех, ти, шпінгалет! Що ти бачив? Пішов би попомажав косою цілий день на спеці. Тобі добре балакати на всьому готовому.«

Це були очі отих самих дрижипільських його дядьків і тіток — Геменя, Явтуха, баби Горпини, дядини Івги...

— ... вони там мало з голоду не поздыхали, — знов вривається в течію його захованих дум розмова ззовні. — Геть були розбіглися, тільки четверо їх і зосталося. А тепер усе з чужих сіл до них поприставали. Це вони недавно так почали рости та судитися, та захоплювати нові землі...

— То ж, кажуть, Довга балка вже також їхня?

— Товариші! Будемо починати?

Але він сказав немов про себе, ніхто не почув, — текли й далі неприсилувані, невимушені, а навіть занадто щирі розмови.

Чого ця комуна людям, як полуда в оці? В чім причина? В селянській консервативності? Чому навіть Дрижипільська районна земельна комісія постановила: »Зважаючи, що вищезазначена земля відбирається од бідноти села Марійки для іносельців, районна земельна комісія не погоджується на передачу комуни »Вперед« цієї землі і являється тільки невірним свідком цього захвату«.

Тарас зігнав із себе ці думи й розігнав горобців жіночої бесіди.

— Товариші! Час починати, — голосніше сказав він.

IV.

В цей самий час і інші вчителі та вчительки Дрижипільщини, мобілізовані районним партійним комітетом,

проводять десь куткові збори. Тарас мав, як і інші вчителі, зробити за тезами райпаркому доповідь на тему: «Міжнародній імперіялізм та чергові завдання хлібозаготівлі.»

Треба сказати, він викликав не одне зідхання, коли мова йшла про можливу війну, про те, що червоноармійці й робітники потребують хліба, про велику підготовку до оборонноспроможности країни. Але як дійшло до умовлянь, щоб люди здавали свій хліб, щоб виказували, в кого є, та не хоче здавати, Тарас почув десь позад себе:

— Хороби вже його є, того хліба!

Ні, він нікчемний агітатор! Ця репліка вже позбавила його промовницького запалу й він мляво закінчував:

— Товариші! Наша єдина в світі пролетарська держава, оточена кільцем, яке щодня ладне зімкнутися, щоб відібрати робітничо-селянські здобутки революції. Докладімо ж усіх зусиль, щоб зміцнити свою державу проти поміщиків і фабрикантів. Хто має яке запитання?

Якийсь дядько аж з найдалшого кутка встав і запитав:

— Дозвольте запитання на вопрос!

— Ну?

— А чом у кооперації нема чобіт? Ось у мене в хаті одна пара чобіт на всю сім'ю й нема де взяти...

О, як захотів Тарас десь у цю хвилину зникнути! З якою радістю поїхав би він до великого міста, щоб не чути оцих »запитань на вопросы«, на які сам не знає, що казати.

Така чужа оця роля агітатора його споглядальній натурі!

— Ви, дядьку, як буде відчитуватися голова кооперації, тоді й запитаете в нього про чоботи, — не знайшов більш чого відповісти Тарас. — А тепер у кого є запитання по доповіді? Може що незрозуміло?

Мовчали.

— Це як так почнуть усі мовчати, то...

Тарас не знав, як докінчити. Він же сам допіру обірвав цілком слухне запитання. Якщо від дядька держава питає хліба, то дядько питає про чоботи...

— Ось у мене є запитання, — врятувала становище баба Сердючка. — Чого це до мене вчора прийшов Данило й забрав два пуди вівса?

— Мабуть, із вас належало. Якщо з вас не належить, то ніхто й не візьме.

— Ну, оце ж таке й належання! Прийшов Данило і забрав. »Як не даси, то коня й корову гарештую!<«

Інша баба обізвалася збоку:

— А, багато неправди є! Це коли б чужі, то вони б краще розібрали...

— Ну, от ви чужий чоловік, — учепилася Сердючка, — як ви скажете? То в мене нічого рішительно не брали вже чотири роки, бо син мій у армії.

— Ну, от чотири роки не брали, а тепер заплатите... — викручувався Тарас.

— Розумний який! — почала сердитися Сердючка. — Давайте сина додому, то й я буду платити!

— Відколи син у армії, з вас податку не беруть?

— Ні!

— Страхування? Самообкладання?

— Ні!

— Контрактації свиней, гусей, корів, конопель, буряків не виконуете?

— Ні!

— Ну, то чого ж ви ще хочете?

— А нащо ж він два пуди вівса взяв?

З півгодини отак сперечалися й не розуміли одне одного.

Тарас почував себе наче винним, що в Сердючки забрали цих два пуди, що в кооперації нема чобіт, а з людей усе правлять хліба. Хоч би вже швидше кінчалися ці збори, він більше ніколи не піде їх переводити. Так і скаже Дмитрові Степанському в райпаркомі.

Вже мав закінчувати, коли якась бабуся запитала:

— Але чи це правда, що прийде Розова нога й буде душити всіх членів кооперації, піонерів і комунців? Мені бай-дуже, я вже нажилася, але ось онук у мене в піонерах, то треба сказати, щоб виписався.

2. ХИЖА ПТИЦЯ ДИРЕКТИВА

I.

Через ту бійку не вдалося Тарасові здійснити свій намір — побачити комуну «Вперед» у всій її ефектності. Втім, це від нього не втікло. Щонеділі він туди ходив, — у гості до Серафима і так... Цікаво було.

Тарас був піднесено захоплений. Був несамовито захоплений! Нарешті! Нарешті, він бачить справжні молоді парості соціалізму, а не оті барабанні деклямації про нього. Не безплідне тупцювання на місці, а щось гідне пензля мистця.

Він жадібно приглядався до життя комуні, прислухався до спогадів про її минуле, все йому тут подобалося.

Насамперед, вражав його той діловитий, не метушливий ритм цього складного людського колективу, як безпереймний стукіт двигуна у млині, як цокіт годинникового механізму. І при тому, — найрізноманітніші характери й індивідуальності, а щось одне складають, один суспільний організм.

І не так просто все це налагодити.

Він пригадує собі оцю саму велику поміщицьку економію після революції... бував тут, як приходив до Мокриної Наталки... Пустка, павутиння, сичі по кутках, жодної шибки, ніде дверей нема... Ще рік-два й уже почало б усе валитися. . . от прийшли із села енергійні, сміливі люди, наповнили закинуту оселю дзвінкими голосами, творчим стукотом молотків, все відбудували, заселили працею й добробутом.

Тепер заходить Тарас у їдальню комуні — чепурну, завішану зеленню й плякатами. Столики, вкриті білою новенькою цератою, квіти на столиках, подаються кожному ножі, виделка...

Тарасові захотілося сказати комплімент Дуб'язі.

— Я матеріаліст, — говорив на це Дуб'яга, голова. — Як робити спільне харчування, то вже таке, щоб і тарілочка,

й виделечко, й серветочка була, й друга тарілочка, і газета почитати, і квіти . . .

Все це, справді, було за столом.

— Щоб член, особливо жінка, відпочивали в їдальні. Тоді вона сама не схоче, назад у горшки лізти. Оце я з цього починаю культуру. А не то культура, що він буде газети читати та на збори ходити. Як він наробиться, аж очі на йому на лоб вилазять, прийде додому, з'їсть брандихлисту, тоді піти йому на збори — »А, ну їх к чорту!«

Тарас тільки слухав. Все це нащось було йому потрібно.

— Дайте нашому членові замість полотняних штанів, хоч би такі, як оце в мене, чисту сорочку, та нехай з'їсть не англійського, а хоч би нашого біфштексу, то він скаже: »Я вже не хочу індусом жити!« Індивідуалізм треба ламати . . .

Він конче хоче, щоб Тарас із ним обідав. Їм вслуговують дівчата комунарки, мов у ресторані кельнерки. Одна з них каже до голови, всміхаючись:

— Це на селі показаться, як почують, що комуна членам краму набрала . . . Ото чуба чухатимуть . . .

— Хай казяться! А як село ждало позаторік, що ми з голodu поздыхаємо. Самі їли пшеничні паляниці, а ми ячного хліба були жадні. Раз у день кандьор їли . . . — відказав Яків Дуб'яга, смаковито розжовуючи печеню.

А коли дівчина відійшла, голова підморгнув Тарасові:

— Чули? Отак усі — радіють, якщо село казитиметься із заздрощів.

Дуб'яга за столом був зовсім не той чоловік, що бачив його колись на полі Тарас. Веселий, пребагато розказує — і має що розказати. При цьому — сміється нутряним баритоном товстуна й весельчака. При цьому — махає руками, немов кує.

II.

Взагалі, цікавий для Тараса чоловік. Кожен раз інакший. І новий якийсь, і наче крізь цього Дуб'ягу він бачить у різних деталях сотні інших дядьків.

Він іншим разом стояв перед ним, товстий і червоний, як різник. Увігнув шию, придивляється до машини, подібний до бика, що збирається на роги взяти.

Тарасові подобався цей Дуб'яга, вилитий з одного шматка, подобалась його барвіста й соковита, хоч і вульгарна, мова.

— Ми як починали комуну, то було так: хоч яловий, а телись.

Чи він завжди такий балакучий, чи тільки з новою людиною? Дуб'яга то заскакував уперед в майбутнє, малював казкові перспективи, то робив раптові екскурси в минуле.

— Наш член зупиниться на хвилину, оглядеться, а зза гори визирає кістяк із косяю. Тоді він забуває за все і знов нагинається, і знов робить, робить до знемоги.

— Візьмеш мішечка під пахву та й ідеши у кооперацію. Там дадуть два пуди. То так соромно здибатися з ким. А як на злість — туди йшов, ніхто не здибався, а назад, — той звідти, а той звідти: »Комунар хліб буханцями несе! Це вже кінець комуні...«

Дуб'яга розказував і попеременно кував то одною, то другою рукою, стиснутими кулаками, якусь неподатливу річ.

— Я з середняків, таки добрих середняків, — хвалився Дуб'яга. — Хазяйство було в мене добре. Тільки я дуже пристрасний був до совецької власті. Прийшов з армії додому, — хазяювати? .. Не хочеться ніяк! Це ж совецькій власті напротив іти, зло робити. Та й почав ото комуну організувати. Думалося спочатку, що це легко. А куми, свати й родичі зараз до мене делегації. Мої хороші друзі середняки прийшли: »Покинь, нащо воно тобі? Ти ж таки хазяїн, а це в таке нещастя пішов? ..«

А я їм:

»Я без батька виріс і в самого вже діти є, — й ніхто мене досі не вчив, аж оце ви прийшли...«

Тарасові все більше й більше тут подобалося. Скільки машин, коней, корів! А каже, що починали з одної конячини, борони й плуга. Каже так мальовничо:

— Ми жили спочатку в селі, але там спалили богів, встановили проти себе село й мусіли вийти з села. Та щоб уже не вертатися назад — взяли й хати порозвалювали. Мабуть, коли б не розвалили — вернулися б, так було важко. Випросили оце розвалене тоді помешкання. Як прийшли сюди! .. сичі в стайнях, залізо лупає, скрізь розбито — сумно! Голі стіни! .. Кажани літають! .. А в нас — ентузіязм.

Але нас і тут знайшли: спалили нам того ж літа сіно й одну стайню. Це вже ми самі поставили.

Він показав навколо себе рукою.

— Як залилося нас лише чотири члени, — я й думаю: »Хоч яловий, а телись!« Тут до нас вступив і Серафим Ан-

тонович, спасибі, поміг духом. Я пішов по всій окрузі пішки, знайшов зіпсованого мотора й млина. Я трохи коваль, наші хлопці теж дещо розуміються в цьому ділі — склали самігуртом млина, пустили й він до цього часу йде.

Тут тільки Тарас зрозумів, чому він відчував цю комуну, як єдиний організм із одним серцем. То безперерійно стукотить мотор млина.

— Цей млин нас і вирятував. Скоро й борг віддали, що на нього позичили, й самі ожили...

— І ото так-о! Там випрошу, там витребую, там украду, — та все в діло, все в діло...

— То, довго розказувати, — махнув він рукою. — Одно тільки скажу: якби так прийшлося піти звідси на якусь іншу роботу, то я сказав би: »Забирайте й партійного квитка!«

І так кожен раз щось нового розкаже Тарасові, все якась деталь додається. А Тарасові все те нащось потрібно було.

Так, наприклад, довідався він, що Серафим віддає в комуну всю свою платню і що він — один із тих цементуючих комуну людей, другий після Дуб'яги. Тільки Дуб'яга був більше по господарській лінії, а Серафим був тим ідейним мрійником, що скріпив комуну в той час, як вона розвалювалася, як усі члени порозбігалися, як зосталося їх тільки чотири: Дуб'яга, Ладько Чорноіван, Решетило Петро та Лановенко Карпо.

Приходив у неділю Тарас і розказував усе матері.

— Не поспішай так із козами на торг... — сказала в перший раз мама. — Хай-но трохи роздивишся...

А другого разу за цілий вечір тільки й сказала:

— Я знаю? Може колись і добре буде!..

III.

Що б не робив Тарас, де б не був — він відчував оновлення, набирався нових сил, коли зустрічався із мамою. Це не було оформлено якоюсь синовньо-матірньою ніжністю назовні, це не було також товаришування. Було це позасвідоме вільне розпросторення всього »я«, звільнення від усіх умовностей, що накладає на людину оточення.

Приходячи раз на тиждень додому, він розповідав про все, що його вражало, чи хвилювало, анітрохи не турбуючись, чи мама слухає, чи сприймає так, як би йому хотілося. Він знав, що вона наче й не слухає, наче й не доходять до

неї його мудрування, він не чекав від неї порад, як йому діяти в незрозумілих випадках, — а кінець-кінцем виходило так, що вона найкраще за всіх схоплювала суть і зерно та з якихось побічних деталей її вислову він сам добирав, як йому далі поводитися.

Вона не любила пересудів і дріб'язкових осудів чужої долі, сама ніколи не колупалася в чужих справах, задовольнялася тим, що з миротворчою, думливо-сумовитою усмішкою вислухувала . . .

Тарас не пам'ятав, коли й як мама вчила їх жити, вона й не претендувала на ролю вчительки й виховательки. Діти росли, як приходилося. Вона знала, що діти вченіші за неї, вона була неписьменна. Часто навіть вона сама, мов школярка, з великим зацікавленням у очах, вчилася того, що діти відкривали в шкільних премудростях і приносили додому.

Проте, Тарас знав, що весь кодекс життєвої поведінки, передано йому від мами якимись неописаними шляхами і вчинки його, не будучи звітовані, проходять через суворий контроль маминого відчуття чести й порядности. Навіть, коли мама про них не знає.

Тому бесіди з мамою були бесідами із самим собою, із своїм більшим «я» і вони оновлювали, як цілюща вода. Часто навіть не бесіди, а свідомість того, що ти потрапляєш у атмосферу, просякнуту її присутністю. Чисту, прозору, легку, цілинну.

А заплутатися, запаморочитися було від чого. Тарас раптом, несподівано опинився в кипучому джерелі громадського життя, не маючи на те ніяких даних. Йому б сидіти собі осторонь, викладати мову й літературу у сільськогосподарській школі покладену кількість годин на тиждень. Зідхати тихцем, читаючи журнали та розглядаючи портрети сучасних українських письменників. Колись такі близькі, рівні, а тепер . . . В глибоких низинах Тарасової невідомости портрети ці здавалися прожекторами чужої слави.

А він ганяє цюночі по куткових зборах, висиджує весь вільний час у комуні «Вперед», проймаючися до мозку кісток її інтересами. На засіданнях ради про нього забували, такий він був свій, він міг вільно входити в усякі деталі, — наряди на роботу, незадоволення, сутички, вступи до комуні й виходи, нове будівництво, нові придбання . . .

Йому часом здавалося, що може трохи забагато супере-

чок, мама у такому колективі не витримала б, де кожен може другому за щось дорікати.

І будівництво нового житлового дому у формі п'ятикутної зірки занадто небувале, — чи не краще покликати архітектора, а не самим вигадувати одоробла? Забагато говорили: про якусь іржаву лобогрійку, яка в звичайного господаря може викликати жаль один раз, а потім піде в забуття, — тут могли говорити кілька засідань підряд, а потім на всі лади буде пережоване поміж членами. З мухи слона зроблять, пришиють комусь негосподарність — все через якусь іржаву, невдало придбану лобогрійку.

Але правду каже Серафим: комуна є й виховавчий колектив, школа майбутнього комунізму, не тільки господарче об'єднання.

IV.

А тимчасом, поки будувалася в Марійці комуна, — десь угорі, в центрі, в якихось кабінетах, народжувалася Директива. Може Ладько з Тарасом сиділи в цей час у садку в Кіндрата Моголівця й їли соковиті груші. Може саме в цю мить вона вилуплювалася з яйця і ледве чутно шелестіла тоненькими крильцями цигаркового паперу, на ротаторах та шклографах.

Ладько й Тарас ішли над вечір до Дрижиполя з Марійки. Проходячи повз виселок, Ладько показав Тарасові на цю чепурненьку, облямовану молодим садом, садибу.

— Мені треба сюди зайти. Та чекай-но! Це ж і твій родич тут живе... Зайдімо!..

— Та й який це? — здивувався Тарас, перебираючи в голіві всіх родичів.

— Ще й подвійний! Баби Ганни сестри син — то, виходить, тобі дядько. А держить дочку тітчину Христину, Мар'яну, — то сват!

— А, тепер знаю! Він часто до нас приходив. Е, то до Мар'яни треба зайти! — прояснів Тарас, бо все, що зв'язане з тіткою Христею, мало для нього надзвичайний, радісний сенс.

— Зайдімо! В них груші солодкі.

Садиба Кіндрата Моголівця була обнесена чепурною лісою, виплетеною з лози. В ній панувало свято порядку. Рівна доріжка поміж зеленим килимом шпорищу вела до хати. Друга вела до хліва. І все.

Не було десь видко отих поламаних плугів, борін, зрубаної сухої вишні, якихось зужитих і непотрібних уже речей, яких шкода викинути («а може коли здасться?»). Все це було дбайливо поховане й не разило ока. Все в подвір'ї лише милувало те око.

Кіндрата вони знайшли на пасіці, він саме ворожив щось біля бджіл у чудернацькій машкарі.

Мар'яна сплеснула руками — кого ж це вона бачить! — і покинула всю роботу. Дівчина у фартушку побігла доїти корову замість неї. Ожила феєрія селянського побуту у надвечір'я, яку так любив Тарас.

Вони посідали на низесеньких стільчиках, а Мар'яна винесла з комори у полумиску груші.

— Це щойно натрусила... Чекайте-но, — зробила вона знак. — Ось зараз Кіндрат ще й меду дістане.

— Е, що там меду! — озвався Кіндрат, здіймаючи свою машкару. — Вони, мабуть, голодні, пошукай-но там чим коня попасти.

— Та ні, ми їли!

— Що ви там їли?

— Обідали в комуні.

— Ми того не бачили...

Кіндрат Моголівець, червоний, свіжий, налитий, як огірок, з акуратно підстриженою головою й довгими зміястими вусами, з карими великими очима — нагадує козака Мамаю.

— Не завадить вам, як ще раз пообідаєте.

Чи Кіндрат із Мар'яною ждали гостей? Борщ — не од'їстися, смажена курка, пироги із сиром і вершками, груші, мед.

— Коли це в вас садок виріс? — здивовано питав Ладько. — Ще ж недавно були тут самі щепи.

Кіндрат Моголівець виселився із села зразу після революції, — коли поміщицьку землю почали давати людям в наділи.

— А ми прийшли, то нічого не було. Це вже нашого хову все. Тільки...

Кіндрат почухав потилицю.

— Чи довго тут всидимо? Щось дуже тисне совецька власть. Це щоб той придналог виконати, що на мене наклали, то треба продати корову, коня й хату...

— Це як той казав: «Як живете?» — «А так: продав корову та заплатив придналогу, продав окацію та заплатив облігацію, продав свиню та заплатив пеню... Та й так і

живем...» — згадала ходову приповідку Мар'яна, Тарас уже її десь чув.

— Тим, що маю дві десятин поля.

— Але хто купуватиме, коли кожному таке? — згорнула на грудях руки Мар'яна. — Он куркулі своє скоро за безцінь будуть продавати... І що це за світ настав?

— То там десь поміщики управляють, ті, що їх із земель позганняли, — міркував Кіндрат Моголівець. — Недурно казав один такий поміщик:

»Тисніть тих, що колись у долоні били революції!«

— Аякже! Хтось бив, а-хтось і не бив, — не погоджувалася Мар'яна.

— А хату ж на панському поставили?

— Не одні селяни били, били й робітники в долоні!

— Еге, а ось комусь п'ятнадцять карбованців придналогу, а мені аж триста. А він наче те саме має, що й я.

Ладько нічого цього не слухав, він трощив груші, аж за вухами лящало. Тарасові ж було цікаво. І чого це на Кіндрата так беруться?

— Добро робив людям! Це за те, що я брав п'ять десятин у оренду. Ну, то я більше не братиму, нехай тепер вдовам хтось допомагає. А вітряка заб'ю, нехай вітер меле. Хай здохнуть, а хліба не дам... Що мені совєцька власть зробить? Із мужика скине?

Мар'яна питалася:

— Ну, ти скажи, Тарасе, чого це воно так виходить. Іншому скільки не давай, то він усе бідний. А ми ж де взяли? Так само нічого не мали. Кіндрат їздив хурою, а землі не мали, ні садка, ні пасіки, ні вітряка... Якщо маємо, то все з своєї праці, все своїм горбом... Інший жере, й ніколи не нажереться...

— А таки так, — підтвердив і Кіндрат.

— Та бодай йому! Дірявого міха ніколи не наповниш. Ти краще розкажи, як там дядько Муркур, дядина.

— Не був ще вдома, оце йду.

— І я чогось була в Дрижиполі у четвер, та й не зайшла...

— Ну, я вже наївся грушок, аж лоб твердий!..

— Може підемо? — загадав Ладько.

Він не приймав участі в розмові, бо щодня чув те саме на тисячу ладів.

— Спасибі, що зайшли. Та візьміть собі грушок на до-

рогу. Чекай, Тарасе, я ось трохи в платок зав'яжу. Занесеш Галі й Федькові.

— О, я був би й забув, — нагадав Ладько. — Це ж мама просили, щоб ваша Харитя прийшла щось там трохи помогти в городі...

— Добре, добре! Ми вже обробилися, прийде...

Випроваджували їх аж на саму дорогу, кидаючи цим останні проміння своєї гостинності й родинності.

— А що? — несподівано для себе сказав Тарас. — У індивідуальному секторі таки затишніше, ніж у комуні.

— Але ж груші! — відповів Ладько, витягаючи з кишені одну соковиту. — Треба буде такі завести й у нас у комуні.

V.

Щонеділі Тарас приходив додому. Так було вже заведено. Не сподівався там чогось нового. Батько усунувся вже від усього й лише робив сопілки, — з якимось запалом. Часом грався з малим онуком, власне, читав із ним разом дитячі книжечки.

Той уже вимагав:

— Де моя читая? Де моя писая?

»Читая« то була книжка, а »писая« — олівець.

Це викликало усмішку. Та ще веселили його okazji, товариші Андронік і Оверко.

Галя вже з кур'ера зробилася діловодом у тому ж суді. А Федько хотів учитися. Не видно було тільки, як це воно зробиться.

До комсомолу його не приймали, з труднощами закінчив він семилітку. Мав уже сімнадцятий рік, але не бачив ще своєї дороги. З того всього він впросився разом із двома товаришами до страхового агента, допомагати йому. Може чого навчиться.

Найбільше ж тягнуло додому Тараса, щоб побачитися з мамою, набратися від неї якоїсь душевної сили. Любив дивитися в її задумливі, далекі від життєвої метушні, очі, на її зовнішньо строгий вираз, за яким ховалася справедливість, що не вміє бути іншим чимось. Мама завжди мало сміялася, гарне обличчя її було моложаве і зовсім без зморшок.

В цей день у очах її жевріла смутна тривога. Нічого здається, не сталося, — не дуже добре живеться, але й не така вже лиха година. Хай би вже так було, як є. Та не може

вона перебороти жаху... Сон такий страшний снився, так виразно, — досі не може отямитися.

Снилося, що відрубала пальці на правій нозі й дуже кров шшла...

Вона, яка була, така сама й зосталася, вразлива... Для іншого — вдряпнуло й забув, а її до основ стрясає...

VI.

Директива, тимчасом, спускалася вниз.

Вона недовго забарилася в обласних партійних комітетах, вона там тільки підживилася, погладшала, обросла пір'ям — інструкціями, постановами й плянами, — і з тоненького цигаркового листочка перетворилася на солідний пакет із написом: «Цілком таємно».

В Дрижиполе вона спустилася тоді, коли її ніхто там не чекав ажніяк. Вже давно був визначений нетрудовий елемент, куркульня задовольнялася трудовими наділами й пороху пищала, в районі, як у Ноевому ковчегу, було представлено всі види нового соціалістичного сектора, — і державне радянське господарство, і комуна, і позики, і Сільгоспром, і Цукротрест. Всім вистачало місця, а якщо трохи й притиснули дядька з хлібозаготівлями та облигаціями, то це не завадить. Революція від цього не постраждає, а тільки виграє. Треба з дядька вичавити капітали, довести його до такого стану, щоб сам відмовився від індивідуального господарювання.

В районі панувала думка, що найвища форма соціалістичного господарювання — радгосп, всі в майбутньому стануть робітниками, а комуна це так, експеримент, таран для вибивання із селянина інстинкту приватної власності.

Тому, хоч до комуни «Вперед» і ставилися поблажливо, багато чого попускали, багато чого Дуб'яга просто видавав, вимолював, — але комуні надали право й волю плисти своїми силами, керуватися лише своєю ініціативою.

Хотіли побачити, що то з цього вийде.

Дмитро Степанський, який і досі був за секретаря райпаркому, часто, здибаючись, насміхався з Дуб'яги.

— Вас пообтикали кредитами, то ви сидите. А якби не кредити?

— То ми б розсипалися? Е, ні, голубе, нас і довбнею не доб'єш!

Щось ворушилося, щось крутилося, здавалося, що життя йде вперед. До комуни все частіше й частіше приходили

екскурсії з дальших сіл — подивитися, як то люди по-новому господарюють. Комуна вбивалася в колодочки, воювала то з радгоспом за землі, то з Сільпромом і Цукротрестом за якісь урочища, млини й будинки, то з марієцькою громадою, яка ворогувала на комуну за це все разом.

І от з ясного неба, заселеного лише безневинними хмарами, спустилася кара птиця Директива. Спустилася вона непомітно. Степанський тільки скликав черговий пленум секретарів сільських партійних осередків і сказав, що досить уже бавитися в іграшки, пора серйозно взятися за хлібозаготівлі.

— На наш район припадає заготовити хліба... — Дмитро Степанський назвав якусь неймовірну цифру, від якої у всіх очі рогом стали. — Від вас залежить довести цей плян до села, до двору...

— Плян нереальний, — запикнувся був Вергун. — Вже що було, то вимели...

Дмитро Степанський подивився на нього зизом.

— З мене питають, а я питаю з вас. Тут є такі, що самі вже поробилися куркулями, — хата під черепицею, клуня з віконечком на гориці, город до берега, три десятини землі — нащо їм що? — пив він просто до Вергуна. — Та ми розглянемо окремо це, — але як мене гріють, то я й вас буду гріти. І хто зловить гаву, того будем бити... Будемо добре лупити.

Директива була на столі й уже висиджувала свої пташенята. До кінця пленуму вилупилися пляни-рознарядки, доведені до села, проекти наступу на куркульню й активізації сільської бідноти, розписи зборів батряцьких і незможницьких активів та куткових зборів по всьому району, — бо то своїх людей, комсомольців і партійців по селах було мало, а тут треба всі села охопити. Також комісії наступу на капіталістичні елементи села і ще щось.

Секретар райпаркому відкрив тільки краєчок чогось волохатого й знову швиденько запнув, бо воно, покищо, пиццало в самій директиві й не вимагало настирливої поживи, — звіту перед центром, як от, скажімо, плян хлібозаготівель.

— Чого це так, що комуна могла вивезти два вагони хліба, — більш, ніж усе село разом? — питався секретар райпаркому.

— І чого це у вас? .. у вас? .. — показував він пальцем на одного-другого; — чому нема ніякої колективізації?

— А як не хотять? — дивуючись на таке запитання, відповідали.

— Погано працюєте! Дасте волю куркулям. Отже, пропоную всім вивчити це питання у себе на місці, виявити в кожному селі актив, на який можна опертися. На наступному пленумі — доповісти мені.

3. » ЯКОБІНСЬКИЙ КЛЮБ «

I.

Коли Тарас із Серафимом увійшли до марієцького сельбуду, там було страшенно діловито, якщо не сказати — затишно.

Хто грав у шашки, хто стояв та співчував і переживав. В кутку деренчала балалайка. Поміж лавами вешталися все молоді хлопці. Дівчат було мало, а старших майже й не видно.

Всі знають, що сільські збори почнуться не раніш, як об одинадцятій годині ночі, хоч скликано їх на шосту годину. Та й потім — не які там важливі збори. Збори сільського активу: будуть говорити про міжнародню революцію, потім переобирати членів правління спілки батраків... і таке-сяке...

Але відсидіти треба.

І, справді, на одинадцятую годину ночі заля була вже повна! Тільки передні лави були чомусь порожні, хоч там позаду — люди стояли.

— Ану, сідайте наперед, чого вшиваєтеся? — кинув у залю голова сільради.

— Ану, наперед, наперед, — припрошував Кольобашка-«Совецька власть», який прийшов із Дрижиполя спеціально на ці збори.

— Мусійчук, твоє місце тут у президії!

— В президію не хочу. Якби там було чим закусити!

— А випити ти не хоч?

— Ну, йди, тебе ж громада просить, — підганяє хтось із залі.

Мусійчук розвальцем іде в президію.

Так і є. Кольобашка, спотикаючись і пропускаючи слова, фрази, читав акт ревізійної комісії. Часом він спинявся в глибокому сумніві — читати, чи не читати. Акт цей, а потім звіт, нагнали в залю сонного настрою. Ті, що сиділи позаду, вже міцно спали.

Тільки дівчата, сидючи купкою, з чогось собі хихотіли. Кольобашка про себе читав, позаду спали, — і дівчата так розвеселилися, що аж на всю залу пирхнули.

— Тихше, тихше, чого ви тут сміхи розвели?

Дівчата промовкли. Але не надовго.

— Ви на збори прийшли, чи на вулицю? — суворо обізвався до них голова. — Не можете якийсь час посидіти тихо?

Проте, це впливає лише на якусь хвилину. Дівчата вже ажніак не можуть втриматися.

— Та що це таке? — обурився, нарешті, Ладько. — Позбиралися самі дівки й не дають робити!

Тарас подумав, що слід було б їм подякувати, бо вже сміються всі — дівки й не дівки. Трохи розвіявся сон у залі.

— Ну чого ви регочете?

— А хіба що? Як будуть поминки, тоді будемо плакати, — цвірінькнула одна з них.

Але затихли.

На задніх лавах панував глибокий сон, він налягав і на передні лави.

Нарешті, снотворне читання закінчилося.

— Давайте вопросы, тільки не всі разом, — припросив голова сільради.

Всі разом... мовчали.

— Давайте так! щоб аж упрів, поки відповідь.

Мовчать.

— Невже таки ніхто не хоче словечка сказати? Від вас вимагається голосу, а ви мовчите, — викликав голова сільради.

Члени сільського батрацького комітету також мовчать.

— Може ви, Іване? Може ви, Степане?

— Ні, я не маю нічого...

— Все ясно!

— То ви по закутах тільки говорите, а тут — як у рот води набрали. Після зборів почнете говорити.

— Ви зараз говоріть, бо загальні збори є кузня нашої організації. Тут треба все розказати, все виговорити, — встав на хвилину Серафим.

— Не стидайтесь! Тут усі свої! — мов у порожнечу кидав голова сільради.

Мовчанка. Навіть дівчата притихли.

— Хто слово?

Павза.

— Кому слово?

Павза.

— Я хочу сказати, — обізвався, нарешті, Серафим.

— Нікому в селі не дано стільки прав, як сільгоспробітників. Навіть комнезамові. А ви цих прав не вмієте брати. Спілка, професійне об'єднання, — школа комунізму. Ленін сказав, що в професійній спілці сільських батраків будуть виховуватися нові кадри для колективних господарств і комун, бо тільки через колективи можна буде дійти до соціалізму. От зараз нам треба переобрати правління. Може хто має що сказати про роботу старого, або хоче висунути кого свого — говоріть! Я закінчив.

— Хто просить слова?

Мертва мовчанка.

— Ну, так давайте свої кандидатури, виберемо правління, — кинув голова. — Хоч тут розворушіться, прокиньтесь... Бо як постелете, так і виспитесь. Кого схочете, того й виберете... Як помре, так і плакати будемо...

Але заля сельбуду, здавалося, спала непробудним сном. Ця ілюзія розвіялася тільки тоді, як почали голосувати. Підносили руки за того, кого висунула президія.

Нарешті, домучили першу частину зборів.

— Тепер на порядку денному доповідь товариша Вергуна про плян хлібоздачі в нашому селі.

Вергун почав здалека, з міжнароднього стану й капіталістичного оточення. Народні маси в капіталістичних країнах гинуть від безробіття й голоду, а лише Радянський Союз стоїть, мов скеля, на сторожі прав трудящих. Але робітник потребує хліба, червоноармієць, що захищає революцію, не повинен бути голодним...

Тези доповіді були надіслані з центру, отже, тут помилятися й ухилятися не доводиться, ба навіть було б небезпечно. Тяжче було далі, саме тоді, коли пішла мова про директиву, — посилити хлібоздачу, — і про те, що село має виконати доведений до цього плян, а тому...

— Товариші, давайте свої пропозиції, як це зробити...

Доповідач закінчив.

Щоб не повторювати марного SOS'у, як після першої доповіді, голова запитав:

— Так ніхто не думає виступити? Це ж цікаво побалукати!

— Тяжкі на підйом, — долинуло звідкілясь із глибокого кутка.

Але спритне око голови вже виловило того, хто подав репліку.

— Подзарей, я бачу, ти хочеш щось сказати?

— Це я бабам кажу, щоб вони...

— От ви сидите тут і мовчите, а це наша найбільша болячка. Це — опір. Ви повинні сказати своє слово.

— Як ніхто не хоче, то я скажу кілька слів, — устав із свого місця демобілізований недавно Терешко. — Ви чули, що з центру пишуть, — треба посилити хлібозаготівлю. В нас у селі вона хромає аж по саме нікуди. Це звесно, що в бідняка нема, але чортів куркуль має, та з нас сміється. Мені оце довелося ходити до нього. Скільки не говори, не проси, не вмовляй, — хоч кілка йому на голові теши! Він ще й сміється: »Чого ви торбів не почіпляєте, то я б дав кусень хліба...«

Терешко раптом розсердився і підніс голос.

— То він ці слова свої буде пам'яти, поки не здохне! Це вчора так було — ходиш, ходиш, а він і через губу плюнути не хоче, ще й дверима грюкне перед носом у тебе. А жінка замкнеться й каже: »Нема чоловіка.« Сьогодні...

Терешко зробив павзу.

— Сьогодні ми вже з ним не балакаємо і не будемо просити. Раз хліба не хватас, то куркулеві треба дати по носі.

— Хто просить слова? — запитав голова, обводячи поглядом залю.

Після павзи, коли вже простояла досить довга мовчанка, Терешко мов згадав, що не закінчив. Він знов устав.

— Треба вам не сидіти і не мовчати. Раз хліба не хватас, то хто повинен дати? Куркуль! Головне, — бідняк більше здавати не буде, середняк чесний теж ні...

— Еге! Хороший, хороший та й дай і ти трохи! — обізався якийсь, певно чесний, середняк.

— Але як зберемо державі, то почнемо збирати й бідноті.

Терешко закінчив свою промову остаточно. Так було умовлено, що він виступить, — як не хоче говорити маса, то знайдуться наперед заготовлені промовці. Все ж, він своє зробив, може після цих слів останніх розв'яжуться язики. Нехай не думають, що...

Але збори, як сиділи мовчки, припинило, так і сидять. Не взяло.

— Ну, хто хоче сказати слово?

— Щось ані мур-мур! — обізвався про себе якийсь жіночий голос.

— Ну, ето нікуда не годіться! Ето на дванадцятім році революції!? — обурився вголос Терешко.

— Мені аж губа труситься говорити, та не вмію, — обізвалася Каленичка.

— Дайте, я скажу, — рішучо стріпнув головою Ладько. — По-моєму, з куркулями мова має бути коротка. Сказати: »Здай хліб, а то не маєш права в селі жити«. Коли він дає біднякові якийсь пуд, щоб той їв, а щоб потім із нього шкуру здерти...

— Ти так і звук підлизуватися до совецької власті! — зовсім ясно пролунало в залі. — А січкарню де діли? А коні продали й самі в комуни моститесь?

Ладько й не почув цього. Він полемізував із якоюсь уявною, злісною куркуліхою:

— Вона каже: »Мої діти не люблять їсти житнього, а як твої люблять гречане, яшне, то хай їдять!« От, що вона каже! То бідняк не знає, за що свої руки зачепити, а куркуль, який злупить із нас гроші, спить спокійненько. Він каже й не боїться: »Нехай здохнуть, а хліба їм не дам! А що мені совецька власть зробить? З мужика мене не скине!« В коморі не загляне, а я на ярмарок краще вивезу.« Не може бути! Щоб куркуль нами владав? То нас треба в Чорне море за це!

Після Ладькового виступу почали говорити деякі вчителі, ті, що працювали на хлібозаготівлях. Щось сказав Кольобашка, кілька слів. Все це було в одному дусі, як і належало йому бути після закритої партійно-комсомольської наради.

Після всіх аж узяв слово голова сільради.

— Ми не допустимо, щоб бідняків, на яких опирається радянська держава, підпору радянської влади, хазяїв села, щоб бідняків тримав під своїм впливом куркуль! — стукав голова по столі кулаком. — Від нас залежить сказати лише слово, щоб довести, що бідняк зостався хазяїном села. І ми хліб зберемо! Ми наступимо на горло куркулеві, — от що на сьогодні вимагається від бідняка. І коли ми візьмемо куркуля за карк, то хліб зразу знайдеться. Як Лозового дрянули, то він зразу двісті пудів знайшов і привіз.

— А як хто вже продав? — запитав хтось із місця.

— Продав, то нехай купить, чорт із ним! Куркуль об'явив бойкот бідноті... Ні, не ти нам бойкот, а ми тобі і ти

будеш танцювати під нашу дудку! Не діжде він, як жде, щоб продати весною по десять карбованців пуд. От що! І біднота мусить не спати, не відбутися тим, що посидить тут, покуня на ослоні. Біднота мусить доказати, що вона хазяїн села.

Голова сільради вже впрів. Але справжнього виступу від сільської бідноти, що сиділа в залі, він так і не добився. Те, що говорилося тут, було заздалегідь умовлене. Кожному з активу, хто сьогодні виступав, було сказано, що мусить виступити, як має говорити.

Спробував і Серафим Кармаліта сказати слово, але в нього вийшло якось пережовано, блідо. Вже й так ясно було, що...

...Плян хлібозаготівлі треба виконати, напружений момент, труднощі, голодні округи, міжнародній капітал, робітник і армія... Вже ясно, що бідняки й свідомі середняки здали, а куркуль саботує. Сміється, лоботрясом називає. Сьогодні пора вже покласти край цьому.

— Сьогодні ми з них шкуру здеремо, — потряс він кулаком у повітрі. — Від вас вимагається ваше слово, як хазяїн села і опори пролетарської держави.

Тарас відчув, що йому сидіти мовчки більше не можна. Хоч він і чужий тут, але тим більше мусить виступити. Він, власне, сидів тут, щоб почути хоч один виступ із маси. Але в цю мить встав тихенько і вислизнув надвір.

Була вже друга година ночі.

Він ішов, радіючи, що дише чистим повітрям, що чисті зорі не чули цього всього, не задихнулися від... Від якоїсь штучности, брехні, чи фальшу, чи що?

Чого ж дядьки й тітки мовчали? Крути з них, що хоч, — будуть мовчати?

Чи це Серафим серйозно казав, чи блазнював? Його ніколи не вгадаєш, коли він жартує, а коли серйозний. Як входили до сельбуду, він промовив:

— Тут у нас клуб діяльний, як у яacobінців!

Ну, й діяльний!

Цікаво, яку ж то резолюцію ухвалюють зараз там? Як це будуть розправлятися з куркулями?

II.

Зборами активу сільської бідноти відкрито, власне, було сезон. Щовечора по всіх селах Дрижипільщини закладалися на цілу ніч бесіди, куткові збори. Агітаторів і »пред-

ставників» було обмаль, не у всіх селах навіть були свої, то приїжджали, приходили дрижипільські комсомольці. Всі учителі були мобілізовані, а також і Тарас.

Все, що існувало в районі, поставлено було на ноги.

Районова партійна організація повинна була в найкоротший термін піднести клясову свідомість батрацьких шарів, викликати й загострити зненависть бідняка до свого клясового ворога, куркуля, й підготувати ґрунт.

До чого, — ще, покищо, не казали, але по селах ходили найрізноманітніші чутки. Одні казали, що ось скоро всіх зженуть у комуну, другі, що старих усіх будуть переробляти на мило, інші ж запевняли, що не на мило, а на суперфосфат. Ходило по руках таємне послання від папи Римського.

»Папа Римський повідомляє громадян села Марійки, що церква, яку відібрали під клюб, скоро буде відкрита. Нехай баби не плачуть та заготовляють крашанки для попа.«

Об'явився у районі якийсь Дука. Звався він ще «Розова нога», а ще — »Зарежу«. Багато говорили про нього, але ніхто не бачив.

Чогось, ні з сього, ні з того, почали люди різати корови, колоти свині, — все одно, в комуну зженуть, то хоч погуляємо.

Тим, що всім доповідачам роздали були однакові тези, — на всіх куткових зборах можна було почути одне й те ж. Агітатори не були винахідливі, — та цього й непотрібно було, це може навіть і шкідливо. Як на те пішло, то Кольобашка — »Советська власть«, був у десять раз цінніший за Тараса, бо він говорив виразною клясовою мовою.

А мова та, звичайно, була про куркуля.

Після давньої зустрічі над річкою Торч у дядька Геменя, Тарас із Кольобашкою зустрівся ще раз випадково в Київській Лаврі на екскурсії. Кольобашка приїхав тоді з екскурсією наймитських курсів, що були в той час у Дрижиполі.

В антирелігійному музеї, Лаврі, лежала книга вражінь і Кольобашка розписався в ній так:

»Екскурсія наймитських курсів, — писав Кольобашка, — одержала багато історичних речовин а також існування релігії було побудоване на задуренні широких історичних мас населення печери з мощами, в яких були звичайні люди але з дворянського прислів'я.

З а у в а ж е н н я : вищезазначена екскурсія вважає небезпідним розповсюдити екскурсії серед наймитства та селянських мас.

Керівник екскурсії Кольобашка.«

Він закрутисто підписався, був дуже задоволений своїм записом і навіть показав Тарасові.

Тарас щиро посміявся і порадив поставити ще число й адресу. Цим було вичерпано той інцидент, що назривав був над річкою Торч.

Коли зустрічалися десь на куткових зборах, Тарас був спокійний, бо знав, що йому не треба вже витягати із себе жили, щоб допровадити збори до якогось кінця. Кольобашка любив говорити.

— Червона армія, — плоть працюючих мас, буржуазія скалить зуби, аби задушити Радянський Союз. Щодень, щогодини нам угрожає воєнна небезпека. Отсюда третє питання: чи потрібне переведення хлібозаготовок. Сознательні вже давно уявили собі значення хлібозаготівлі, привилося до бідняка й свідомого середняка, а от несознательні ще й досі ухиляються... — шпарив Кольобашка на куткових зборах, як добре вишколена папуга.

— ... Коли він, — себто, куркуль, — повинен добросовісно здати свої лишки, сто пудів, то він спокійненько дає тільки п'ять—десять пудів. До такого ніякі моральні заходи не впливають. Не дай йому в кооперації соли, об'яви йому бойкот, — йому, як мертвому кадило. Він каже: »Вишайте мене догори ногами, бойкотуйте, скільки хочете, а з мужика мене не скинете!« Його вже й сіль не бере! Чорт його знає, чим він солить! Він каже: »Як я ворог совецької влади, то чого ж ви до мене по хліб прийшли!«

Очевидно, вважаючицю »накачку« недостатньою, Кольобашка раптом нагнав ще дві атмосфери.

— А це посяходяться кнурі на сільські збори й мучаться, то есть, виноват, не вони мучаться, а ми... Він набере околот смердючого тютюну і буде курити, поки весь тютюн не викурить. В нього серце крепке, в нього жолудок крепкий, він дихає з усіх боків, аби порозкурювати людей.

Побачивши вогники зацікавлености в очах у слухачів (про кого це йде мова?), Кольобашка на хвилину замовкав, немов би милуючись із створеного ефекту. Нарешті, він намиливався.

— Мабуть той, хто затримав лишки, хоче стати кнуром,

хай собі кнурує! Паразит, інакше його не можна назвати, бо він уже перевершив свиню. Він хоче розперти пузо. Це наш гад — куркуль!

Довга павза.

— Чи довго ми з ним будемо паскудитися? Чи ми, на-решті, вирішимо по-своєму, чи він прийде ще й сюди насмі-хатися?

І сам собі відповів:

— Кольки!!! Він думає: »Хай там на кутку подрімають, а я собі тимчасом повезу хліб на ярмарок«. Кнур, свиня, паразит паршивий. Він ставить радянську владу на старця... Він собі так міркує: »Борони Боже, один пуд здати, бо тоді й сто один прийдеться«. Він хоче нас опутати, як гидкий па-вук. То треба його так одклеїти, щоб та павутина розірва-лася. В нас більше сили, ми можемо так придушити, що по-тече, але не з того боку...

— Го-го-го! Хі-хі-хі! — раптом розвеселилися куткові збори, потішені мальовничістю Кольобашчиної доповіді.

Це наддало Кольобашці духу.

— Ми зібрали ці збори, щоб руба сказати: чи й далі ми будемо потурати їм, посилати старчоводів, куняти по кут-ках, — чи час уже вибрати комісію, яка не буде лінуватися, не буде канючити пожертвування в куркуля, а візьме ре-альний хліб? Час уже не сидіти по кутках, а час уже на сьо-годні сказати: »Куркуль паскудний, не хоче віддати хліба.« Вже до нього приходили язикаті й горлаті, але гада-кур-куля не проймеш. Мовчить, як пень, аби хліба не дати. Дразнить! Вже пора сміховисько, тютюн залишити у кур-куля, а візьмемося використовувати нашу владу на селі. Я гадаю, що прийдеться...

— Прийдеться тут ночувати, — муркнув один дядько і взявся за картуза.

Кольобашка на нього напався.

— А ви, дядьку Матвію, не вшивайтеся! Він кашкета на вуха напнув, та й більш нічого його не торкається. От че-рез таких ми й топчемося на місці, кланяємося, ходимо до куркулів. Всякий боїться встати й сказати: »Он той не здав лишків, мусить здати...«

— Краще б він ним подавився, — невизначено бовкнув дядько Матвій і зняв кашкета.

— А то що? До них ходити, просити, кланятися? Не про-сити треба в них, а взяти силою хліб! Трохи вже втиши-лися собаки, — чи завтра знову почнемо їх дразнити? Ти

до нього хоч губку прикладай, він хліба не хоче здати, а як чує про куткові збори, то геть із села тікає. Інакше, як негодяєм, його назвати не можна. До куркуля не ходити, не просити треба, а зробити так, щоб він до нас ішов... до комісії... Та просив нас! Согласні?

— Согласні! — відповіло кілька поморених голосів.

— Ну, то може в кого є яке запитання? Я скінчив.

— Чи це правда, що почнеться контрактація дівчат? Котра важить більше, як чотири пуди, — контракуватимуть і одсилатимуть до Китаю? — запитала баба Самсониха.

— Але хто це вам, бабо, сказав? — скипів Кольобашка.

— Наші всі дівчата ходять заплакані й мертві. Прися ходила вже до сільради й заявляла, що не хоче...

— То це вам куркулі навмисне наговорюють, а ви й вірите...

— Еге, і за комуну казали, що брехня, а тепер самі бачимо...

— А що за комуну? Совецька власть хоче добро зробити, підняти на вищу ступінь наше сільське господарство.

— Нам і так було добре. Хай би було по-старому!

— Царський уряд дбав тільки за балі та маскаради, а про нас не дбали...

— А проте, за Миколки нам було краще. Було в що вдягнутися, було що й з'їсти...

— Бліже к делу! — перебив її Кольобашка.

— Та годі вам уже балакати, — перебили Самсониху й інші. — Хай-но ще хтось скаже. А то ви так, як молотник: перемолотив, перемолотив, розструсив, — та й нема нічого.

— Ну, щось ви мали запитати, давайте, — милостиво дав слово Кольобашка Самсонихиному сусідові.

— Не секрет, що як тільки почули за контрактацію свиней і корів, так усе й порізали. Ну, а тепер як? — глибокодумно запитав чоловік.

— Чом же ви не роз'ясували? — підхопила друга. — Ви хотіли краще для себе, а нас обидили...

— Отак ви, товариші-граждани, не зрозуміли, а тепер zostалися без свиней, — звисока сказав Кольобашка.

— А як друга собака душа йде та грабить! — знову утряла Самсониха. — Нащо ж ти мене в шістдесят років грабиш? Уб'ю, чортову душу. Мені вже он смерть за плечима, як сонце над заходом...

— То котра людина характерно твердіша, то та не дасть...

— Бліже к делу! — незадоволено сказав Кольобашка.

— Та кінчайте вже, скоро треті півні заспівають, люди й ніч розберуть, — змолився дід Самсон.

— Ну, то я зачитаю резолюцію наших зборів, — з полегшенням вхопився Кольобашка.

Резолюція починалася так:

»З метою розвитку сільського господарства та пролетарської культури, куткові збори села Марійки постановили вибрати комісію з п'яти чоловік для успішного переведення хлібозаготівлі, а саме...«

Прізвища були звичайні, тих самих, що вже ходили по хатах, і люди не перечили. Хтось же, однаково, буде ходити... А якби й перечили, то що?

Але Кольобашка хотів, щоб невідмінно проголосували.

— Бо то кажуть »согласні«, а як до діла дійде, то — »ми рук не підіймали«... Давайте голоснемо й запишемо в протоколі, щоб видко було, що ми дійсно вільно голосуємо.

4. КОМУНА »ВПЕРЕД«

I.

Тарас часто тепер заходив до Кіндрата Моголівця. Чогось тягло його, — чи по дорозі до комуни, чи як додому вертається, — зайти, хоч і зробити невеликого гака.

Тут не було нових вражень, але тут він відпочивав всією своєю істотою, мов при матері. Так, наче він пробивається через Дике поле, через хащі й зарослі незачепленого лісу, змагається із буйними височеними травами і будяками вище голови, щохвилини ризикує й остерегається: не опинитися на іклах дикого вепра, не наступити на змія-полоза, не вступити у трясовину.

І раптом опиняється в прихованому серед лісу затишному хуторі-займанці, де все дише спокоем, певністю, споконвічним звичаєм. Всьому є місце: стіл, поставлений віками й традиціями ще може трипільців-вогнепоклонників під образами на покуті, піч — ліворуч на приході, мисник — праворуч, рожі — перед призьбою, глечики — на кілках лозової ліси, льох — там, де йому віками годиться стояти.

Тарас хотів би жити в такій хатині, бути пасічником. Це може найбільш відповідало його натурі. Споглядати, про все це думати і не прискати галасливими словами людям увічі. Дивитися на людсько-бджолину метушню, і самому стояти осторонь, і бачити те, чого не бачать інші. І чому він не має права бути тим, що він є?

А їх усіх, хто так чи інакше вибивався понад рівень селянської маси, силують бути агітаторами, запрягатися в політику партійного комітету. Пасивність, відразу до «громадської роботи» таврувалася майже, як опір заходам радянської влади.

Ну, а як він пасивний! Як це — його природа! То не жить? Нема йому місця в житті?

Він переживав трагедію неспівзвучності епосі. Адже ж тільки в ці часи, що він живе, в часи ламання старого й творення чогось нового, всі конче повинні бути на один кшталт

— громадсько активними, говорунами-організаторами. У природі й у її різновидності, суспільному житті, завжди знаходили своє місце в сі витвори невичерпного й вибагливо-різноманітного творчого буття. Хіба конче повинна людина витратити себе на цю порожню, галасливу тріскотню, що зветься громадською роботою, зборами, виступами, організаторством? А як робота творча та проходить десь у глибині, забирає всі сили і робить людину зовні бездіяльною?

Так, порожня зовнішня діяльність. Кому і нащо вона потрібна?

Для Тараса це була трагедія. Він твердо в глибині душі вважав, що все, оголошене надзвичайно важливим, непотрібне. І його змушують віддавати свій час, всього себе, цьому непотрібному, міняти, силувати свою вдачу. Не знаходив він ззовні підпори своєму переконанню і мусів виробляти сам у собі ґрунт, боронити свою пасивність хоч сам перед собою, бо разом з нею губив себе.

Ні, Тарасові треба було народитися п'ять, чи десять століть тому, коли не було громадської роботи, не було літературних дискусій...

Бо так і в улюбленій сфері він нічого не розумів. Тарас читав оці журнали й літературні газети, — і не хотів читати, вже більш нічого не тямив. Що додавала до вічного джерела втіхи — письменства — оця балаканина про якесь переверзінство, воронщину, форсоцівство, рапповщину, механістичність, призов робітників-ударників у літературу і сонми іншої кошмарної словесної сарани?

Він не розумів і не хотів розуміти, за що провадяться ці чорнильні бої. Хіба замінять несмачні оці накопичення слів: »моністичний стиль, як єдність художньої творчої методи та оформлення специфіки клясової боротьби на літературному фронті« хоч одну »Думу про трьох братів«? Або навчить, як її створити? Цікаво, чи Боккачіо також вивчав техніку новелі, як писав свій »Декамерон«?

Тому він тепер не хотів читати цієї беліберди, байдужо минав оком кошмарні накопичення слів і почував себе чужим усьому світові. Він цього світу не розуміє, не сприймає.

Тому добре було йому в Моголівця, бо тут він почував: Кіндрат обстоює нерушені основи так само, як обстоювала його душа для себе у іншій сфері. Світу навиворіт тут не було, розумне було розумним, нісенітниця — нісенітницею.

Особливо ж охоплений він був цим почуттям затишности

й відрадности після того, як вертався з комуни. Там усе було в процесі шукання, будівництва, непевности.

Комунари ставили новий дім і почали були будувати в стилі готельному — щоб кожен мав свій вихід і щоб усі були вкупі. Це була довга будова з коридором посередині. Але хтось сказав, що це подібно на Мошків заїзд у Дрижиполі, а більше всього на касарню. Тоді цю будову розібрали й розігналися збудувати дім — п'ятикутню зірку.

І не зважаючи на це ультрасимволічне значення комунарської архітектури, Тарасові ставало важко на душі, коли він проходив близько нової будівлі. Може воно й гарно — дивитися з літака, — але бути поруч цієї неоковирної райшури, жити в ній, дивитися щораз на неї...

Почуття було таке, наче тебе хтось придавлює, затискає... І не допомагав квітник на фасаді та пам'ятник Ленінові з простягнутою рукою.

Втім, комунари пишалися своїм одороблом.

II.

Сама особа Кіндратова якнайвлучніше сприяла ілюзії, що ти перенісся в XIV—XV століття. Перед тобою козак Мамай з довгими зміястими вусами, навскі розрізаними сливами карих очей. Якщо очі ці красномовно розповідали про якісь далекі таємниці історії українського народу, про таємні процеси сполуки слов'янського смерда з монголом-печенігом, чи торком, то думки Кіндратові були захоплені процесами сучасної історії України. Вони так близько стосувалися його.

— Оце присоглашають у комуну, — каже він до Тараса, — так не до душі. Там у них машини цінні під дощем недоглянені мокнуть...

Тарас трохи був у курсі справ. В комуні було дві течії. Одні, з Дуб'ягою на чолі, хотіли підсилити комуну коштом хазяїв, середняків. Бо бідняк — люмпен, робити не вміє.

Другі ж казали:

— Нащо нам хазяїв брати в комуну? Покранімірі, візьmemo десять бідняків, то хоч наробимося ними!

В усякім разі, в комуні добре розуміли, що треба їм розширюватися. Райпарком ставив так питання, що комуна повинна охопити все село.

Тим-то цікавився Тарас. Чи скоро й Кіндрат до комуни пристане?

— Може коли б ви там були, то й не мокло б... — засміявся Тарас.

Але на це питання відповіла вже Мар'яна.

— А он, як буряки подоли, то так чисто все й покидали, сапи так і валяються на межах...

Вона теж!

— Тепер уже трохи прийшли до пам'яті, — провадив далі Кіндрат, — а от ще недавно... Той струже тік, а той газету читає. »Та доки ти будеш стукати? — сердиться один на другого, — заважаєш газету читати!« А то, як молотять, то покинуть, — там овес, там ячмінь... Свиня прийде, ви-валяється в калюжі, та й попереду в вівсі викачається, а тоді в ячмінь піде...

Еге-ге! Та тут жоден крок комуни не сховається від ока людського.

— Отак усе: що роблять, — так усе й покинуть! Ніхто нічого не прибере. Там і машини, там і мішки, там і хліб... А вони пішли »на оддых«, — кепкувала Мар'яна.

— Ні, мене хіба зв'яжуть та понесуть, а сам я не піду, — весело блиснув своїми сливами-очима Кіндрат, ще й головою замотав.

— Ой, не зарікайся так! Ти й про хліб казав, що не даси, але як прийшли... — зідхнула Мар'яна. — Он дейкають, що гарнізується якась артіль у Дрижиполі й по інших селах. Не мине й нас воно... Кажуть, хто не піде в неї, — з села виженуть...

— То баби з дзвона вилляли, — спокійно відповів Кіндрат. — Як це так, щоб мене з села вигнали? То кого ж тоді зоставити, як мене вигнати?

— Є такі, що вже рота роздзявляють: »А, ми бідняки, а в нас нема, а в них е!...«

— Хай роблять, то й у них буде!

— А їйбо, в нас такі бідняки, комнезаможі, що скільки ти йому не дай, то все, як у прірву. Оце дадуть йому допомогу, — то він собі справив штани, проїв, пропив і знову кричить: »А ми бідні! А в нас нема! А в вас е!« То чого ж ти — корову на налігача та й на ермарок?

— Не знаю, для кого воно, ті колективи... Хіба для куркулів? — замислився Кіндрат.

— Та де вже вони, ті куркулі?

— Еге! — підхопила Мар'яна. — Бідняки ще більш не хочуть іти, як куркулі. Бо там треба робити! А бідняк перший одказує на совєцьку власть, не любить її. Он узяти Ан-

дрія Рачка. Він нап'ється та й кричить: »Що, я повинен на чужі діти робити?« А в самого аж дев'ятеро й дві десятини поля. Другий, Степан Олійник, такий самий і таке саме каже. »Це я на Андрієві діти буду робити?«

»То що це воно таке? — думав Тарас. — Чому не хочуть? Комуна забрала найкращі землі, всі ревуть на неї, а йти не хочуть...«

А може Кіндрат »куркульським духом напитаний?« Консервативний мужик?

Кожному своє! Чому Тарас відстоює свою духову індивідуальність? А Кіндрат своєї господарчої не може?

III.

Хоч Кіндрат із Мар'яною й казали, що до комуни не хочуть йти ні хазяї, ні бідняки, — це була правда лише до останніх днів. У ці дні до ради комуни »Вперед« посипалися заяви, як із мішка. Рада мусіла цілими днями засідати, щоб їх розглянути.

Тарас тепер із комуни й не виходив. Якраз починалися вакації в школі, а оцей прийом до комуни відкрив йому широке полотно сільського життя, таке неподібне до того, що він звик уважати за сільське. По морі ходили валуни, щоглибше схвильовуючи морські, може ніколи незворушені досі, глибини. Цікаво!

Він навіть, подумавши, подав клопотання, щоб його перевели ближче, до марієцької семилітки.

Перед очима проходили сім'я за сім'єю. Були заяви, що їх вдовольняли за дві хвилини, відкладали вбік. Секретар читав:

— Заява товариша Гоца:

»Звертаюся до вас всіх членів своїм бажанням аби зарахували мене дійсним членом своєї комуни. З боку моїх обставин рахую аби не одказали.«

— Прийняти! Він уже місяць, як працює й земля вже прирізана, — каже рільник. — Парень на всі сто!

Заява лягла вбік.

— Заява Самсона Бедрика:

»Майже дуже маю охоту вступити в вашу організацію.«

— Це старий Самсон? — перепитує Кармаліта. — Та в нього баба дуже сварлива, друга Бирочка. Буде нам тут каламутити завжди.

— Він пасічник хороший!

Задумались трохи. Баба Бирочка, що то виходить із комуни, то вертається, вже всім увірилася, а тут ще й Самсо-ниха. Але пасічника треба.

— Ну, то як знаєте! — махнув рукою Дуб'яга.

— Прийняти! — пише секретар.

— Заява Катерини Скалозуб.

— А, це та, що на кухні допомагає? Хіба вона ще не член?

Стара бабуся вже давно жила в комуні. Ішла попри кому-ну, несла пуд жита, та й зайшла в кому-ну води напиться, а потім попросила, щоб їй хто завдав. А в цей час на вулиці хтось те жито вкрав. »То зоставайтеся в нас«, — сказали їй і вона вже з півроку живе в комуні.

З нею довго не барилися.

Але що тут робити? Василь Шевчук із сином подали заяву:

— Та там у них борба йде! — поінформував один член ради. — Жінка й другий син не хочять.

— То убідити їх, — не задумався довго Дуб'яга. — Сказати: »Ви ж хочете добиватися кращого життя! Адже мій батько мав вісім десятин, та й то пішов у ліс у землянку, а не вдалося йому, то й назад прийшов... Так і оце... Невгодно буде, то назад вернуться...

— Може ще почекаємо?

— Ну, гаразд! Хто там далі?

— Заява Гапки Петрик.

— А, це тая... Активістка... Курсантка!

— Ха-ха-ха! П'ятиденні курси скінчила...

— Це може та, що про неї на вулиці співають?

Чоловіче, Грицю,
Помий мені ложки,
А я піду у сельбуд,
Погуляю трошки...

— Та сама! Там, кажуть, у них удома так, Грицько каже:

»Ну, ти, мабуть, попорай, а я піду на збори.«

»Ні, ти попорай, а я піду на збори.«

»Ну, то скоренько попораймо, та й обое підемо...«

З того часу вони почали інакше говорити:

»Ти йдеш на збори?«

»Йду! А ти?«

»І я йду!«

»То давай скоренько попораємо...«

Забули всі, що ділова нарада, кожен хотів щось веселе пригадати про цю пару. Реготалися.

— І терпить? Я б нагнав таку!

— Він каже: »Жінка в кооперації, мати в КНС, а я тільки ходжу на збори та паї плачу.« Що має казати?

— А вона все це мотає собі двадцять п'ять метрів на вус...

— От тобі й совєцька власть. Жінка керує державою, а чоловік хату маже...

— Ну, як? — обвів очима всіх секретар, покликаний ошаджувати час і обривати балаканину.

— Але як же це? Чоловік не подає заяву, а вона!

— Та вона скрізь лізе! Вона на всіх операціях у дрижипільській лікарні була. Її гонять, а вона шмиг — та й там! То таке вже вродиться.

— Як не приймемо, то вона нам комуну розтрясе...

— Треба прийняти!

— Тільки хай і чоловіка з собою бере.

— Так і запишемо, — схилився над заявою секретар.

— Канаш Йосип. Він приїхав учора одним конем.

— І правильно зробив. Батько йому не дає коня, то він забрав сам. Батько собі лишав із сином пару коней. Який хитрий!

— Прийняти!

— Ну, хто там далі?

— А це ось подав заяву голова Буряксоюзу, Петренко.

— О, чого це він надумався?

— Жінка напоролася йти в комуну. Каже: »Не хочу бути інталігенткою«...

Дуб'яга без надуми сказав:

— Утриматися на двадцять чотири місяці. Пішли далі.

— Ну, а що робити з цією? Жінка комуніста Маціпури.

— Це того, що подав був заяву, його прийняли, а тоді знов вийшов? — перебив член ради, Решетило.

— Нуда, він то вийшов, а от жінка з трьома дітьми...

Справа була заплутана. Маціпура перед чисткою партії подав заяву до комуні, прийняли його, жінку вагітну й двох дітей. А він після цього поїхав на хлібозаготівлю, побув у одному селі місяць і з учителькою виїхав із села. В комуні є його заява про вихід. А як тепер із жінкою з трьома дітьми? Так, де хоч, з нею дінься! Він від поля відмовився, щоб можна було служити, а хату продав.

Справа була заплутана. Довго міркували.

— Вона каже: »Оце приїду з усім збіжжям і сяду посеред двору, хай де хочуть, там і дінуть. Пороли гарчку, щоб ми хату продавали, а тепер... Коли приїдемо, то знайдуть, де діти...

— Прийняти! — гаряче сказав Кармаліта.

Не всім це подобалося. Жінка з трьома дітьми. А тут треба таких, щоб робили.

— Ще подумаємо! Відклади цю заяву до наступного засідання.

— Заява Андрія Рачка, — читав секретар.

»З огляду на те, що я прирхожу із самого бідного населення і цілком комуністичного напрямку й співчуття, то прошу зарахувати мене дійсним членом вашої комуні. Прошу вяснити і якомога скоріше повідомити про все.«

— Не знаю, як ви, а я б його не прийняв, — скривився Кармаліта.

— Чому?

— Бо це, кажуть, такий ледар, що й удома не хоче нічого робити. Хоч би й тому. Крім того, п'яниця.

— Ну, то ледарів і п'яниць нам не треба, — сказав рільник.

— Ні, давайте хлопці, подумаємо. — застеріг Дуб'яга. — Це бідняк, а ми повинні вєспитувати бідняцьку масу, а не відганяти...

— Прийняти! — писав секретар.

Далі йшла заява колишнього попа, а тепер бухгалтера у споживкооперації. Була це вже двадцять четверта його заява до комуні.

— Відмовити, — не думаючи, сказав Дуб'яга.

— Заява Хоми Вергуна.

— Ага, прийшла коза до воза сіно смикати! — зловтішно сказав Дуб'яга. — Як прикрутили... А ми скажемо: »А, коз! А пам'ятаєш, куме, як проти нас село настановляв?«

— Е, ні, це так не годиться! — запротестував Кармаліта. — Не слід зміщувати особисті рахунки й державні справи. Я настоюю, щоб його прийняли.

— Він же йде тому, що боїться за свій партквиток, при чому тут державні інтереси? А як проти комуні боровся, то теж за державні інтереси виступав?

— Але те треба забути! Я за те, щоб прийняти.

— А вони ж не забули! Колись мед до нас носили, були найкращі приятелі, а тепер про нас кажуть, — такі не сякі,

недобрі! А які ж ми? Отакі, як усі люди, та й усе! — розпалився Дуб'яга.

— Та й це думаєте так усе життя ворогувати? — на-смішкувато запитав Кармаліта.

— Ще недавно жінка зустріла куму та й каже:

»Слава Богу!«

А та:

»Нас... ма, що побачились!..«

Жінка приходиться додому і розказує. Що на те казати?

»То нащо ж ти обзивалася? Було б не обзиватися!«

»То я вже не буду«.

Та й так і досі. Бачиш ти? Тепер проситься в комуну!

— А все ж, я за те, щоб його прийняти.

Дуб'язі не хотілося. Але з Кармалітою мусів рахуватися.

— То відкладімо й цю заяву. Побачимо, — знайшов він тимчасовий вихід із становища.

— Поїхали далі!

— О, це щось довге, — сказав секретар. — Заява Василя Лисенка.

»Товариші комуна Вперед.

Я своїм хистом прочитавше вашу відповідь на мій запит і дуже цим задоволений...«

— А, це з чужого села, — згадав секретар.

— Читай-но, що він хоче...

— Читай з середини, — додав Кармаліта.

»...стіки я не бився і не б'юсь об хвили несознательної селянської маси, нічого в отрасли колективного об'єднання не виходить. І бачу я, що в тім селі, де я живу, нічого не вийде, аж поки не буде сознательної маси. А я цим хочу жити, бо я цим наптан і декілька разів читав із газет про вашу комуну, де мене трогало і трогає як би мене туди прийняли. Якщо можна, товариші, то будь ласка візьміть оцей лист у своїй сім'ї і нхай розглянут а ви потрудіться і надішлете відповідь на мою адресу.

На всі упом'януті на обороті мої походження маю со-ответствующі папери. Шануючий вашу ідею бо вона мого хисту...«

— Які там у нього походження? — поцікавився хтось.

— Та ось на початку пише: »Учасник революції в 1918 році, був два роки членом КП(б)У, з 1918 року. Член КНС, два з половиною роки був у червоній армії, був на курсах сельстройтельства і інструктором...«

— Досить, досить, можна більше не читати, — перебив Серафим Кармаліта. — Все!

— Ні, ще не все. Ось він що дописує: »Що я маю: одну борону, два пуди хліба, бо я й сам одинокий«. Ну, тепер усе.

— То як? Приймасмо? — подивився на всіх Дуб'яга.

— Відмовити! — позіхаючи, сказав Кармаліта.

— Та наче свій хлопець, — почухав потилицю член ради, Шапотаило.

— То це як наберемо таких дурнів, та й що будемо з ними робити? — запитав його Кармаліта.

— Як це ти так висловлюєшся? — напався на Кармаліту Дуб'яга. — Де ж це ми наберемо людей з вищою освітою? Самсониха тобі не до смаку, члени комнезаму не до смаку...

Дуб'яга й Кармаліта дивилися один на одного й не впізнавали. Не так давно це було, як розбігалася комуна, як село чекало, що от-от комуна загине, як сиділи на ячному хлібові і робили надлюдські зусилля, щоб комуна не розпалася, а Кармаліта віддавав свою вчительську заробітню платню до комуни, — тоді вони були однодумці.

Не раз і не два говорили вони про це саме, — хто міг би зміцнити комуноу й зробити її осередком здорової новітньої селянської організації, підвалини радянської влади. Не раз сам Дуб'яга казав, що найцінніший соціально це середняцький елемент, який уміє господарювати. Воно й куркулів непогано було б утягнути, — часом говорив він, — бо в них є не той досвід, що бідняка. В нього три десятини кращі, ніж у іншого п'ять, бо він знає, чоґо землі треба.

Адже й сам Дуб'яга казав ще недавно:

— Не треба закривати очей, що селянське господарство підупало, що ми хазяювати не вміємо, а що цих люмпенів беремо, то їх треба пасти, сам він ні бе, ні ме. Але й куркулів треба так розорить, щоб вони сказали: »Давайте, будемо самі організовувати комуноу«.

Ще не далі, як учора, сам Дуб'яга казав:

— Це як притиснули, то ще не є люмпен-пролетаріят поліз у комуноу, такий, що нікому він непотрібний.

Та що це з Дуб'яґою за ніч сталося? Який це новий вітер повіяв?

— Ну, то про мене, — бовкнув Кармаліта, ще дужче позіхаючи, — Я свое сказав.

— Заява Соловоя Стрижа, — вів далі секретар, щось собі записавши на свій розсуд про Лисенка.

— Це може той, що систематично насміхається з комуні? — запитав Серафим Кармаліта.

— Він наче чоловік нічого, — відказав на це Дуб'яга, дивлючись на всіх, тільки не на Кармаліту.

— Діло ваше! — бовкнув Кармаліта.

— Не ваше, а й ваше!

— Треба, щоб було й ваше! — підкинув другий член.

— Вважайте! — знов буркнув Кармаліта.

— Та не вважайте, а й ти вважай!

Кармаліта встав і вийшов.

Він, власне, вийшов тому, що мав у Дрижиполі одне ділове побачення. Він уже й так запізнивався.

IV.

В ці останні дні й місяці в комуні безперестань товклися якісь люди. Одні вибували, другі прибували. Та все високі гості.

Слава про комуну, рознесена газетами у всі кутки й закутки, притягала не тільки із республіканської столиці усяких журналістів, представників, кінооператорів, а й із самої Москви. А то ще з району, з області щодня якісь агрономи, зоотехніки, фахівці вештаються. Студентів прислали на все літо практикувати. Професор сільськогосподарської академії із жінкою приїхав. Думали, що він день-два побуде, а він уже ось місяць сидить і не думає виїжджати.

Та, крім того всього щодня якісь екскурсії товчуться. Членів щодня прибуває.

На кухні — стогін! Данилівна, куховарка, три рази на день варить, ще й хліб пече. Вона часом стане, вхопиться за голову й так хвилин кілька стоїть, як статуя, серед кухонної метушні.

— Ану, так чогось голова замакітрилась, що хочеться хоч на мить про все забути, — каже вона до помічниці, старенької бабусі. — А, Господи! І доки ті гості будуть? За три дні кабана зіли!

— То й не диво! Своїх їдців зо сто, та тридцять батраків, та гості, та так люди заходять. А старців так зучили, що вони щодня йдуть. Знає, що кусінь не дадуть, а цілу буханку.

— Бо то наш голова слабий. Зараз: »Як же не дати чоловікові пообідати?«

Якби екскурсія жінок-делегаток із сусіднього району прибула на день раніше, або на день пізніше, то все так би й обішлося. Їм би показали всі досягнення комуні, будівництво, худобу, машини . . . Пообідали б делегатки в ідальні з паперовими серветками й квітами, подивилися б на дітей у яслах, — одно слово, вони б побачили усе те, про що не раз у газеті писалося, — і загорнувши в серці жарину бажання збудувати комуну і в своєму селі, поїхали б собі на вантажній автомашині додому, дуже задоволені.

Та трапилося так, що за кілька днів до цих одвідин захворіла в Ялини дитина на віспу, і її віддали з ясел. Ялина — »будь, що буде!« — не вийшла в той день на роботу. Дивлючись на неї, ще дві комунарки не пішли. Рада всіх трьох поштрафувала по три карбованці, та й найняла дев'ять дівок, заплатила їм по карбованцю.

Такі колотнечі не раз бували в комуні між жінками, що всі пересваряться. Кожній здається, що вона найбільш за всіх робить.

Бездітні певні були, що вони роблять на чужих дітей, матері також мали багато підстав вважати себе покривдженними.

— Ти робиш, робиш, а тобі й шматка мила не дадуть, ні фартушини не справлять. А другі, чортові душі, шиються поза кутками та й шовкові сукні з шевійотовими костюмами мають.

Тоді тільки й лунають по комуні летючі фрази.

— Бо як я не можу терпіти неправди! За те мене й не люблять.

— Я б із цим не считалася . . . Ну, як робить, то всім робить!

— Як ледачком спить, то чого це я буду? . . . З мене хватить! . . .

— Хіба мені найбільше треба?

Дуб'яга, звичайно, робив так, що найязикатіших, тих, що заїлися, розставляв у різні кінці, і сварка між ними дотлівала сама собою.

З недавнього часу почали вливатися нові члени, які ще не перекипіли в спільному казані, й колотнеча пішла, головним чином, між »старими« й »новими«. »Нові« спочатку робили, але потім досить було котрій »старій« присісти на хвилину, як сідали й »нові«.

— Чого це ви посідали?

— А ви чого?

— Ми старецькі!

І вже починалося.

— А день однаково нам пишуть? А ви по дві години висиджуєтеся на курорті!

— А ви вчора прийшли на готовеньке, та й хочете правувати? Тут ми робили!

— Ой, Самсоне, Самсончику, куди ти мене завів? — на голос заводила Самсониха. — Коли б до кінця року, та й вийду! Буду на рушничку, а знатиму, що своє.

— О, це друга Бирочка! Та вже разів з п'ять то виходила, то входила! — починали сміятися »старецькі«.

— Тепер своїтися нема чого! Нам уже ось три роки кажуть, що свого нема.

— А чого ж ви своїтєся?

В Самсонихи було сім п'ятниць на тиждень. За яку годину вона вже пританцьовувала й приспівувала до жита:

— Будемо тебе жати, щоб ти тут не стояло, та щоб люди з комуни не сміялися...

— Хіба вже таки й сміються? — заводив хтось із Самсонихою розмову.

— Атож! Кажуть: »З комуни ніхто дівки заміж не візьме...«

— То ви ще й заміж збираєтеся?

Самсониха цього запитання не чує.

— А ще кажуть: »В комуні дивляться, чи жінка хреститься...«

— То хіба ви ще хреститесь? В вас же в хаті й образа вже нема!

— Е, для мене там у кутку за шафою є один... А ще кажуть: »В неділю робити треба...«

— Бо таки треба!

— Ну, то коли б до кінця року, вийду з комуни! — вирішує Самсониха. — Оце приїде кущовий агроном, то я йому скажу: »Виділіть назад мою пайку, піду з колективу, тут ще гірше, ніж удома«.

— А діда свого заберете з собою?

— Дід хай як знає...

В цей час підходить Кольобашка-»Совецька власть« з обрізом. Він тепер, відколи тут оперує Дука, все ходить з обрізом.

— Боже поможи! — каже Кольобашка.

Комунарки обзиваються:

- Казали боги, щоб і ви помогли!
- Боїшся Дуки? — питаються в Кольобашки.
- Хіба комсомолец може боятися?
- А чого ж ти з обрізом? Ми ж без зброї...
- Але гарне жито! — переводить Кольобашка на інше.
- Я бачу, в колективі таки краще родить!
- Бо то чорт завідує, а не Бог, — відказує Самсониха.
- Еге?

— То ходив чоловік до проса. Раз і другий — погано росте! Махнув рукою чоловік і каже: »Хай тобі чорт!« Коли прийшов третій раз, — по груди просо! Ото ж і тут так: чорт комунарським владає, бо комуна в Бога не вірує...

— Та й нащо такому Богові вірити, як він не помагає? — запитався Кольобашка.

Самсониха сплюнула.

— Коли б швидше до кінця року. Піду від вас!

— Не хапайтеся так, бабо, буде вам добре! — каже Кольобашка.

— Еге, добре! Таких старих робити посилають.

— Бо робите, то й посилають. А ви одговоріться...

— Чиста панщина! Як не заробиш, то не буде! Он бач, — яке в бур'яні просо. Як же його, так і покинуть?

— А певно, треба виполоти!

— Твоя правда, зятю! (В неї всі молоді — зяті.) — На всю імперію нема такого бур'яну. Геть до шпенту його!

І Самсониха вже знову пританцьовує, зо всіма співає.

— Зараз продаю хату на селі. Буду на сні спати, на дворі, — а на село не хочу вже.

— Однаково, через три роки всі в колективі будуть.

Все ясно.

Через хвилину Самсониха обдумується.

— Але корову я їм не віддам!

— Чом? Треба все усупільнити!

— Я не впротів комуни, — нерішучо каже Самсониха. — Але... ще покалічать тут мою корову.

— Цього вам ніхто не дозволить, — завважує Кольобашка. — Корову...

— О! Та й це я тут у вас уже заробила, що ще й корову віддай? Оце, що за цілий день хліба посолою та квартиру води вип'ю... То за своє добро та й отаке-о терпіти?

І Самсониха завела:

— Ой, Самсоне, Самсончику, куди ж ти мене завів?

Буду на рушничку, — й краще мені буде, ніж тут. Нам же наче ще й добренько було: дев'ять кіп жита, дві копії вівса, — й для нас хватило б!

Дивлючись на неї, друга й собі:

— Позабираю дітей, та й піду десь попід тинами. Як тут так в'їдають...

— То чого на зборах мовчите? — питає Кольобашка. — Тут у полі, десь по закутках говорите, а на зборах сидите, як у рот води понабিরали.

— Та там як почнеш говорити, то тебе вкриють з усіх боків, що й не писнеш!

Ще добре, що Самсониха всіх розважала, а то як закотиться сварка, то й не розбереш, хто винен.

V.

І от така колотнеча, що нікого не помилювала, зчинилася й тепер. Не встигла вона розрядитися, як лихий екскурсію підніс, як комусь стукнуло в голову урядити урочисте прийняття дорогим гостям, щоб вони довго пам'ятали та розповсюджували ідею комуні.

Все було спочатку дуже гарно. Делегатки казали, що аж тепер вони з темних стали видючими, другі ж казали, що аж допіру їм розвиднилося. Але попросила слова Явдошка Дуб'яга, дружина голови комуні.

— Оце, жіночки, хто хоче швидше смерти, то йдїть у комуну. Як я вже тут набїдувалася, як я вже тут нагорювалася, то й сказати не можна. А щодня чую, що я така та сяка, що нічого не роблю та насправляла собі шовків із шевійотами. Ще коли я справила собі той костюм за мамині гроші, вже й зносила, а й досі мені випомінають, та очі колють... А що я ніколи ні свята, ні недїлі не знаю, то ніхто цього не бачить...

— Замовч! — крикнув Яків Дуб'яга, що влетїв у цю мить до залї, почувши вже нюхом щось небезпечне.

Явдошка через голови всіх, що були в залї, дала йому дулю.

— Не буду мовчати, хай люди знають! Ніколи не плакала, аж тут сльозами вмїєшся не раз... Я ж ні свята, ні недїлі не знаю коло тих свиней, а мені очі випікають, що я в холодочку сиджу, нічого не роблю, що я в поле не хожу...

— А певно, — озвалася збоку стара комунарка. — Хї-

ба ж Явдошці не жаль?.. Ми будували, а тут поприходили на наше, та й тобі вказують. Наробили!..

— Як так, то й я скажу! — встала й собі Ялина. — Тут як не вмішається власть, то нічого не вийде. То тільки здається, що тут усі рівні, а як придивитися, то кругом неправда. Старші, »фундатори«, цуплять, де можна, живуть на широку ногу, а ми працюємо, як безправні батраки, за наші штрахи дівок наймають. Ось вони для блізіру придуть у їдальню, лизнуть щось а вдома в них день і ніч примуси шумлять... І тільки пташиного молока немає. Та й дивуються, чого за три дні кабана з'їли...

Від несподіванки, що Ялина заговорила, Дуб'яга стервся.

А вона рубала:

— Якби я була вдома, то й заміж би по-людському вийшла. А в комуні мені й весілля не справили. Голова каже: »Не можна! Хто хоче, хай за свої гроші справляє!« То самі посудіть: це я рік проробила та й на те, щоб напоїти один день комуну? Пішла до загсу в сільраду, а сидів Захарко-секретар:

»Ти справді хоч за нього заміж?«

»Хочу!«

»А як там у вас у комуні свині, ще не виздыхали?«

Цвиркнув убік, ми з Тимошем розписалися, — та й оце таке було весілля моє. А собі вони не...

— А, щоб ця комуна йому згоріла! Нема краще, як своя хата! — заломила руки Явдошка. — Та й це я перед кожним повинна виправдуватися за спідницю?

Ці слова спугнули цілий рій реплік.

— А чому в нас нема?

— Я ось третій рік у комуні, та й досі нічогосінько не справила!

— А я хустиночку одну справила, — за батькові гроші.

— То за харчі вивернуть, то за чоботи, то за дітей... Хто має діти, а хто й ні... То зимою нема чого робити...

— Після всіх розрахунків мені припало вісімдесят дев'ять карбованців та й одержала я раптом шість. Що я за них куплю?

— А як другий за шість років обдерся. Просила п'ятдесят карбованців, так Яків, голова; »Нащо тобі п'ятдесят карбованців? Хату ставити?« А як Федькові, то побіг у Дрижиполе, справив костюм сам, нікого не питався.

— А що ж, голого пошлють учитися, чи як? — ввернула Федькова мати.

— Тут так: хто менше совісти має, той польгується...

— Тут дітей погано мати. »А я на твої діти роблю?« — тільки й чуєш.

— Це коли б я не в комуні, то підступили б ви до мене, щоб я теля продала. А так може ще й доведеться корову за безцінок віддати.

— Ой, Самсоне, Самсончику, куди ти мене завів? — заголосила на всю їдальню Самсониха. — Буду на рушничку, та краще мені буде, ніж тут. Я, як була молодою, то не слабувала так, як вони. А це сюд-туд, та й на курон! Хіба ж мисленно? »Я слаба!« Нездужає хліба їсти! »В мене нежить?« За паляницями хліб не влечить! Ото, щоб витягнути її ломакою!

Говорили вже всі, хто ще хотів, і ніхто вже нічого не чув.

— А їйбо, зараз усіх порозганяю! — мінився й біснужався Дуб'яга.

Але його ніхто не чув.

— Ти вперед свою жінку виведи! — казали йому.

Ні голова, ні представник райпарку, що приїхав із екскурсією, не були підготовані до такого випадку.

І хтозна, в що могло б вилитися це, коли б не прийшов Кармаліта. Він кілька хвилин стояв мовчки, орієнтуючись, що тут за гвалт. Потім пройшов наперед і, не знаючи початку колотнечі, але вгадуючи мотиви, покрив своїм голосом цей галас.

— Тут ви всі кричите, дайте ще й я крикну!

Всі затихли, тільки в тиші ще пролунало запізніле Явдошине:

— Ніколи не плакала, аж тут! Чого нас назганяли сюди? От, найнялися на цілий вік!

— Як із таким криком та сльозами, — сердито почав Кармаліта, — то краще було не йти до комуні зовсім. Здається, ніхто вас сюди силдю не тягнув, хто хоче, може й узавтра піти. Але чого це з мухи слона робити? То ви не могли на раді сказати, — »В мене нема вдяганки, взуття...«?

— Та кому ж ти будеш казати? Як уся рада така! Раді пишуть першу категорію, а Настя — член ради. Хіба однаково робить? що й ми? А запитай її, що вона знає? Вона оно знає на курорти та на екскурсії їздити... Катаються на наших трудах...

— Казали, казали свинарника відгородити від короварника — Настя й вухом не повела на раді. Ми казали, — рада зосталася глуха...

— То ви тепер дуже розумні поприходили, — знову звереснула Явдошка. — А от комуна голодна сиділа, де ви тоді були? Як ми сиділи голі й босі — ви нам давали? Самі паляниці їли!

Колотнеча починалася знов.

Та Кармаліту важко було збити з пантелику. Він звернувся до чужих жінок-делегаток, які були нікими свідками цієї несподіваної бурі.

— Я здивувався б, коли б вони не сварилися, а що оце чую, анітрохи мене не дивує. Ми ж усі прийшли сюди не тільки для того, щоб поліпшити господарство, але й самих себе. Комуна — це хазяйство, де ти хазяїн і не хазяїн, де й нема пана, й ти сам пан, де й твоє все і не твоє. В вас, — звернувся він до комунарка, — в вас, що покинули «своє», я бачу великих революціонерок, що несуть тяжкий хрест перероблення самих себе — для наших дітей, для великого майбутнього.

Одним махом Кармаліта перетворив звичайнісіньку бабську сварку на величавий історичний процес, на месіянство, на хрест і Голготу, на святе діло. Жінки дивилися одна на одну й не впізнавали, всміхалися одна до одної. Кожна бачила за плечима в другої такий хрест, як був у Христа на великому образі колись у церкві.

Кармаліта говорив про революцію в душах, про великих революціонерів, що самі йшли на страту за нас, для нас... Для того, щоб ми могли влаштуувати наше життя, як хочемо...

Деякі вже плакали.

— Ми творимо нове, чого ніхто в світі не знає, й багато помиляємося, — провадив далі Кармаліта серед мертвої тиші, звертаючись то до комунарка, то до делегаток. — От ви, жінки, беріть приклад із чоловіків. Чом ніхто за кіньми не кричав, як ви за коровами? А я вам розкажу. І тоді так було: в того коні краці, в другого гірші. Той боїться давати коня на руки другому. Сам не може вийти на роботу, — гуляють коні... Були й сварки. Наш голова що тоді робить? Купив двоє коней та висівок і сказав:

»Нікому більше висівок не даю, тільки цим двом, бо це — спільне добро.«

Потім привів свого коня, воза й упряж, поставив і оголосив, що продає. Купив би для комуни, бо хороший кінь. »Я й без грошей продам, — каже, — он із мене паю ще належить, то беріть коня, — а записуйте на пай.«

А за кілька днів знов і каже:

»От мені добре! Тепер нічого не думаю про свого коня.«
Деякі чують та й кажуть:

»Треба б і собі так...«

»То чого ж?«

— Підібрав голова матеріяли, скільки з кого належить, як покрити кіньми, поставив на зборах. Усе виклав. Як розподілити, кого конюхом поставити, як бути, коли кому треба жінку до лікаря повезти, коли членові треба в своїй справі поїхати. Все це обміркували, одноголосно здали коні, а що непотрібне — продали...

Всі слухали, зачаровані. Еге, можна і без сварок...

— А я, знаєте, радий із вас, товаришки делегатки, — невтомно говорив Кармаліта. — Я радий, що ви не підете з комуни із облудними думками, ніби будувати нове, це наче насіння лузати. Бо ніщо не приходить само, його треба тягнути до себе за вуха й то з важкими зусиллями...

»Мабуть, правду кажуть про цього Серафима, — думас не одне. — Мабуть правда, що був попом. Як же красно говорить, аж за душу хватас...«

Наче чарівна паличка майнула над головами, ушляхетнила пристрасті, надала їм високого патосу. Явдошка мило всміхалася, Ялина випросталася.

— Та певно, не дивуйтеся, — каже вона, — ми у своїй сім'ї: і полаємося, й помиримося...

— Чи знаєте ви, що оця жінка... — Кармаліта інтуїтивно вигороджував перед гістьми не кого, як Явдошку. — Чи знаєте, що вона в найтяжчі часи для комуни, коли зосталося чотири члени, коли село ждало, що комуна загине, коли сам організатор її, голова, вже зневірився був... От яка залізна людина, а вибився із сил. До жінки оцієї Явдошки, казав: »Тікаймо!« Що було на серці в Явдошки, не знаю, але вона відповіла тоді йому: »Щоб засміяли? Вже помирати, то помирати з честю, як у бою. Як почали, то вже кінчаймо!«

Отак ніхто ніколи цього не знав би, бо сама Явдошка ніколи ціни не надавала цьому. Це вона своєю вдачею не дала захиріти тоді пуп'янкові. І хоч сьогодні вона щось інше казала, — в сім'ї всяко буває:

— Перепросімося, тітко Явдошко! — каже Ялина.

5. БАНДИТ ДУКА

I.

Дмитро Степанський сів, сів і Дуб'яга.

— Ну, що, намняли баби чуба? Зіпсували трохи зачіску?
— дружньо почав він.

По тому жестові, яким закликав до себе в кабінет секретар райпаркому Якова Дуб'ягу, той уже бачив, що Степанський усе знає. Це справді, великий скандал, нечуваний. І коли б не Серафим, то хтозна, як би ще воно скінчилося. З того дня Яків навіть у хаті не ночує, спить на сіні з хлопцями, а з жінкою не розмовляє. Хоч Явдошка й шукає нагоди помиритися. На людях жартує:

— Щось ти, хлопче, вдома не держишся! Мабуть, десь до вдовиці ходиш?

— А хіба мені що? Страшно? Більше копи лиха не буде!
— флегматично відповідав Дуб'яга.

— Ой, чи вбереш ти в копу?

Та він не хоче миритися.

Дуб'яга почав розказувати Степанському, як було й що, та той перебив:

— Там я бачив доповідну записку, щоб вас звільнили від сільгосподатку. А поламані жатки, замість нових машин, купуєте?

— То купив наш завідувач господарством сам, нікого не спитався, — знехотя відповів Дуб'яга, здивований таким поворотом розмови.

— Ніякого звітування нема, хто куди витрачає гроші... Ніхто нікого не питає, сам, хто здумає, купує старі роялі, іржаві мотори? Нащо корову продали? Щоб заплатити за висівки?

Дуб'яга мовчки хитав головою. Підтакував.

— Під ярину на зяб так і не виорали? Деякі члени дають у кредит гроші по 35 процентів? А другі або на курортах вигулюються, або вдома сардинками та какао ласують? Беруть без дозволу ради гроші й їдуть лікуватися?

Дуб'яга все ширше розплющував очі.

— Ну, а в голови є десяток комунарських ложок, незаписаних у інвентарі? — закінчив, нарешті, свій допит Дмитро Степанський і ляпнув Дуб'ягу по коліні.

Мовляв, ми ще й не такі гріхи знаємо за тобою, та не звертаємо уваги, проте...

— І як же це воно зветься?

— Безгосподарність, — не вагаючись, відповів Дуб'яга.

Все це було немов передмова до чогось важливого. Дуб'яга не знав, що на стіл секретаря районного партійного комітету спустилася нова директива і що ця птиця хотіла вже поживи.

Ще хлібозаготівлі?

— Але ж ми засипали всі фонди, вивезли все й залишили для себе в обріз; — спробував помацати ґрунт Дуб'яга. — І доповідну записку про звільнення від сільгосподатку ми вчора забрали назад. А село й того не дало...

Степанський мовчав.

— Ми вже повимучувалися з тією хлібозаготівлею. Товчемося, товчемося, говоримо на куткових зборах до світанку, кожного перевищуємо: »Давай хліба!« — »Нема!« — За ніч наберемо шість пудів. Хіба це діло? Всі перемучаться, й ми перемучимось...

— Ну, це все були фразки... — перебив Степанський Дуб'ягу. — Ось прийдеться по-серйозному... До речі, що то в вас там за проповідник об'явився? — заскалив одне веселе око Дмитро Степанський. — Ти давно знаєш Серафима Кармаліту?

— Давно! Він помагав нам організовувати комуну. »Та й ти ж його добре знаєш«, — у думці додав він.

— А чи там, у комуні, відомо вам, що він — петлюрівець, а опісля — автокефальний піп?

— Чом ні? — спокійно відповів Дуб'яга. — Він сам писав про це в автобіографії, як вступав до комуні.

— Безпартійний?

— Безпартійний, але був комсомольцем...

— Не прийняли до партії?

— Здається, сам не подавав.

— По-моему, слід би дзенькнути, куди слід.

— Вже дзенькав.

— Ну?

— Сказали не совати носа не в свої справи.

Секретар райпаркому замислився.

— Але масло каші не зіпсує. Ви там дивіться за ним!

— Та я в ньому певний, як у собі! — аж вирвалося в Дуб'яги. — Він може, як ніхто, вірить, що тільки комуна виведе наше селянство на шляхи соціалізму... Скільки раз ми з ним говорили! Він каже: »Треба, щоб робітник і селянин мали не менш, як середню освіту. Тоді він після роботи буде, як і той, що коло чистої праці, нічим не відрізнятиметься...« Та невже ж не видно людини?

— Ну, а що це за проповідь мучеництва в комуні?

— Воно й мені трохи здалося, — почував потилицю Дуб'яга. — Я, думаєш, не говорив із ним про це? Він знайшов мені слова Леніна: »Оскільки ми не маємо ідеальної цегли для своєї будівлі, то мусимо брати цеглу побиту й зіпсуту капіталізмом і будувати з неї, з наших зіпсутих буржуазною ідеологією робітників і селян, щось прекрасне.« ' »А про хрест і Голготу, то я, — каже, — так, щоб краще до жінок дійшло«.

Степанський вислухав, подумав.

— Але ж, пам'ятаючи Леніна, не можна забувати й Сталіна. »Пильність, пильність і ще раз пильність«, »жорстоку відсіч усяким проявам контрреволюційної контрабанди, посилену боротьба з клясовим ворогом,« »геть винищити гнилий лібералізм у нас самих«... — почав вичитувати Степанський з якихось паперів на столі.

— Та воно то, ніби, так...

— А як він хоче бути агітатором, то хай дотримується тез, затверджених райпаркомом...

— Добре, я скажу йому...

— Ну, гаразд, я трохи відхилився. Чи тобі вже відомо, що на вашу комуна покладено почесне завдання, — стати базою суцільної колективізації у Марійці?

II.

Ні, ніхто цього не знав. Ні Дуб'яга, ні секретарі партійних сільських осередків, ні партійний актив, — всі вони нічогісінько ще не знали. Вони прийшли й приїхали на черговий пленум, неторкнуті новиною, як невинні ягнятка.

Але в цю бурхливу ніч, протягом пленуму, в них повинні відрости міцні ікла, якими вони мусять хапати й перегризати горло клясового ворога, — куркуля й підкуркульника. Бо як не відростуть за ніч, то їх вхоплять другі якісь ікла. Це твердо пообіцяв секретар.

— Жодного прояву гнилого лібералізму, м'якотілости, жодного відхилення від генеральної лінії партії ми не допустимо . . .

Партія вирішила перевести роздрібнене відстале сільське господарство на рейки масової суцільної, колективізації. І перевести це в життя мають низові партійні організації, опираючись на сільський актив і найбільш селянство, — коротше, так, як директива велить, ні прибавити, ні відбавити.

— І коли хто хоче бути й надалі членом партії, — закінчив Дмитро Степанський, — то мусить собі зробити з цього відповідні висновки.

III.

Минало літо, надходила осінь. Ще покищо лагідна, приваблива. Люди закінчували нагальні роботи, вже мали час і відпочити.

Так колись було.

Тепер, як надходив вечір, саме починалося в селі життя. Весь актив, учителі, комунари теж, справді вже повимучувалися. Це на цілий вечір сходяться люди, туманіють, товчуть щодня одне й те ж і, нарешті, розходяться з посоловленими очима, з чадом у голові. І не піти не можна, бо хто не йде — штраф платить. Птиця-Директива щораз ширше роззявляє свою пащечку.

Вночі — куткові збори, а вдень ходили по хатах комісії, ударні бригади, представники усякі з міста, озброєні комсомольці. В хатах двері не зачинялася. Село перетворилося на поле бою. Село так і називалося тепер у газетах — фронт м. Тільки в газетах писали про упертий і шалений опір куркульства, скажений наступ куркуля на ніжні соціалістичні елементи, про безвихідну неминучість провадити клясову боротьбу з найгрізнішим ворогом радянської влади.

Але на селі, тут у Марійці, скажімо, це виглядало трохи інакше.

Вже складено було списки експортних господарств. На хуторян і тих, у кого хата, бодай, під бляхою, дивилися, як на рокованих.

Страх повз по селу, немов його одвідала пощесть холери. Щодня довідувалися, що в ту чи іншу хату заглянуло нещастя. Описали за нездачу хліба Павла Галагана. Дали три

дні строку, щоб вибрався, куди знає, Семен Худолій. Оголошено було, щоб ніхто не смів приймати т а к и х. Приходили вчора до Кіндрата Моголівця й три години підряд умовляли, щоб дав заяву в колгосп. Не захотів, відмовлявся, що ще подивиться, як ті, в колгоспі, загосподарюють.

— Ну, то прощайте! Щоб не каялися!

Вже поїхали ніби сьогодні на хутори, будуть заарештовувати хуторян і садити до дрижипільської лазні.

— Та й що з ними робитимуть?

— Не кажуть. Є наказ — очистити хутори.

Але ж це хуторяни! Багачі! Де в селі ті багачі взялися? Хай дивляться! Хай шукають того хліба, як не вірять!

Проте, й у селі хазяїн, коли з'являться десь у подвір'ї гості, сходив з очей. Ще »гарештують!«

Знову об'явився бандит Дука. Це до котрого часу не було нічого чути про нього. І раптом: у комуні »Вперед« сіно згоріло. Кажали, що зробив це Дука. У Вільшанці через вікно забито голову сільради і знайдено було записку коло нього: »Собаці собача смерть. Дука.« Кажуть, той голова заставляв бабів зводити корови до тину під церквою і звозити скрині до колгоспного двору.

Другого дня в Сабадаші згоріло дві хати. Голови артілі та одного активіста, що цупив з людей хліб.

Вже всі комсомольці поначіплювали обрізани, нагани. За кожним кущем сподівалися побачити Дуку, — хоч його ще й досі ніхто ввічі не бачив, який він. Деякі не вірили в його існування й казали, що то все свої роблять...

IV.

Був тихий осінній, ясний вечір.

Тарас поспішав на куткові збори. Попереду нього йшла сільська красуня, активістка Гапка, що недавно оце стала головою сільради. Вона також ішла туди, де й він, але Тарас не поспішав її здоганяти. Пройде по вулиці раз, а розмов буде на цілий рік.

На вулиці тихо-тихо. Не чути співів, веселого гомону, чогось не співає тепер село. Тільки скрип твоїх чобіт дає знати про закони луни. А то наче вимерло все. Ще й собаки чогось раз-у-раз виють.

Тимто здивувався Тарас, коли почув зненацька зза тину тоненький, зухвалий спів:

Ой, піду я на базар,
Та й куплю корсетку,
Бо я Гапка-далігатка
Читаю газетку...

Тарас всміхнувся. Це діти дражнять ту кралю, що йде поперед нього. Чогось вона у всіх на оці, ця Гапка. Вона здавна пхалася скрізь. Казали, що чоловік її б'є, бо він вдома мусить хазяйнувати, а вона тимчасом іде шукати громадської роботи: то збори якісь, то на засідання ревізійної комісії кооперації... А то понесе її до лікарні, бо конче хоче подивитися на операцію, всупереч найсуворішим заборонам.

Тарас здалеку не раз милувався її красою, але поки вона мовчала. Як тільки заговорить, — чари її зникають, злітають, гинуть...

Як на те, Гапка дуже любила виступати на всяких зборах і коли промовляла, то кричала з усієї сили. Ставала тоді вульгарною, примітивною, нецікавою.

Чого свині рохкотять,
Двері виломають?
Бо вже Гапку-далігатку
Збори зустрічають...

почув Тарас за другими ворітьми, — наче зухвалі дітиська змовилися переслідувати її. Але Гапка ані вухом не вела, немов не чула. Вона вже звикла. Йде вона справді на збори, а дітиськам не затулиш рота. Вони не знають, що вона тепер уже не «далігатка», а голова сільради — і співають напівзабутої «Чоловіче, Грицю...»

Тепер куткові збори були вже не ті, що торік. Раніш усі куняли, мовчали, слухняно підносили руки, коли загадували «представники». Раніш жодного слова з дядька чи тітки не можна було видушити.

Тепер було зовсім інакше. Ось коли, нарешті, зросла активність широких мас. «Советська власть» вже навчила людей говорити. Не треба було викликати, підохочувати, — життя само заставляло.

Куткові збори відбувалися тепер одночасно в двох-трьох кутках. В цей час, як ішов Тарас, ішла Гапка, — так само йшов на другий куток комсомолец Трахтенберг...

Тут на куткових зборах виявляли, хто ще має хліб і не здав, умовляли записуватися в колгоспи, ухвалювали чергові списки призначених до розкуркулення.

Щоб не виглядали ці насильницькі акти розбійництвом, відкритим бандитизмом, актив »демократично« перекладав відповідальність на плечі сільської громадськості.

Щоб не викликати обурення й осуду маси, сільські власті спершу прозоро натякали на підкуркульників, до яких дійде черга, а потім зачитували списки тих, хто »заважає соціалістичному будівництву в селі й кого треба вигнати із села, а майно їх, як нетрудове, конфіскувати«.

Люди, заворожені страхом за себе, не перечили й виходило так, що розкуркулюють не якісь там два-три чоловіки сільських заправил, а цього жадає все село, найбільша частина, »хазяї села«, громада.

Сьогодні збори починалися досить мирно. Гомоніли, питали одне одного:

— Як ви думаєте, сьогодні нам казатимуть брехню, чи правду?

— Я думаю, що більш брехні, ніж правди.

— Тепер правди нема. Правда за Дніпро втікла.

— О, й дід Бедрик причовгав...

— Цей в крематорій...

— На суперфосфат...

— Діду Самсоне! Такі старі — й прийшли? Сказали б, що вже нездужаєте.

— А як кричать! — прошамкав дід Бедрик.

Це був дрібний дід, зимою й літом він ходив у домотканних білих штанях. Був по-старосвітському обстрижений у кружок, носив довгі сиві, висячі вуса. Він недовго пробув у комуні й тепер знову був »індусом«, на радість Самсонісі.

— Ой, це як прийде Дука, — буде тим, що в це діло лізуть! Буде душити тих, що в ці колевгоспи позаписувалися, — точилася собі далі розмова.

— Та... Це з дзвона виляляли. Скоро будемо з одної бодні-сало брати...

— Нехай-но вперед свиней спільно відгодуємо, а тоді...

— Де в чорта спільно!.. Як у хаті свекруха з невісткою не помиряться, а то хочять, щоб таки чужі між собою згоди дійшли.

— Го! Цей колехтів, — пху, та й нема! Хай-но зза гори пукне, не сьогодні-взавтра.

— Хай там роблять дурні!

Збори ще не починалися. Вже декому й надокучило дурно сидіти.

— Чого це вони громкомовчать? Давайте починати, бо люди й ніч розберуть...

Збори мала починати Гапка. Тарасові мимоволі пригадалося щойно почуте на вулиці:

Розступіться очерети,
Розступіться, лози,
Бо йде Гапка-далігатка
Відчиняти збори...

Гапка різким розмашним рухом розгорнула свою теку, повна свідомості своєї високої гідності. Передала дільничному агрономові читати якусь довгу, нудну резолюцію про хлібозаготівлі. Хлібозаготівля ще не зійшла з порядку денного, а тому Гапка почала з неї.

Куткові збори прийняли це читання з неприхованою нудьгою.

— Писали б просто! А то як заведуть: «Приймаючи до уваги» та «на підставі закону такого-то», та згадають все-світню революцію, аж тоді кажуть, що треба хліб дати... — зауважила Каленичка, завзята одвідувачка всіх зборів. Вона вже вивчила всі ходові звороти в резолюціях, як псалтир.

— Ми й самі вже ходимо купувати до кооперації, — не-сміливо вставив її сусід.

— Тут хліба самі недовольні, а ви все правите, — підтримана сусідом, додала Каленичка. — «Давай, в тебе е!» А, щоб ти так бачив світ і свої діти!

— Хліб погорів, а озимина вимерзла. А вони все ходять, та накладають придналог... «Десятина може дати стільки — то пудів». А, бодай воно на пні згоріло!

— Хто це вони? — запитав агроном, бо те «вони» стосувалося його.

— Наша власть!

Ніякова мовчанка.

— Ну, от ви, діду Бедрику! — каже Чоломбитько, новоспечений активіст. — У вас хата під бляхою, якраз для ясел згодиться колгоспові. Як ви думаєте, — хліб дасте, чи ні?

— Я вже дав двадцять чотири пуди.

— А з вас належить ще двадцять.

— То я давав пудами, а тепер даватиму хунтами, а як уже дам п'ять хунтів, тоді й не приходьте більш.

— Але нам не хунтами треба. З вас ще двадцять пудів. А ні, то виходь з хати, — сказав Чоломбитько, переходячи на »ти«.

— То й піду!

— Та чого ви до нього вчепилися? — заступилася Гапка. — Він давно ще подав заяву в комуну, але баба його збила. Тепер він знову подав заяву до колгоспу.

— А-а, ну, так і кажіть! — примирливим голосом відступив назад Чоломбитько.

Чоломбитько ще недавно сам сміявся ввічі комуні, відкрито казав:

— До вас піду на весну. Тепер спродуюся. Я ще міг би почекаати, але за два місяці за ворота виганятимуть...

Тепер йому довели »плян до двору«, себто, наклали на нього стільки, що всі його спродування не помогли б. То він побіг і подав заяву до колгоспу, щоб стати першим, і зробився найзапеклішим активістом.

— А тепер ще й я скажу! — почув і за собою силу дід Бедрик. — Ось я, приміром, шість днів уже в колевгоспі, а ще й досі не знаю, чи мене заставлять робити.

— Заставлять горобців ганяти з конопель, — озвався якийсь сміхун, подимлюючи міцною махрою.

— То я не хочу! — запротестував дід Бедрик.

— Не схочете, то не будете, — заспокоїв агроном.

— А як який лобуряка скаже: »О, не робить!«

— Не скаже!

— А як мене заставлять робити? — уперто продавив своєї дід Бедрик. — То я не хочу!

— Ви не слухайте цього діда! — знов заступилася Гапка. — Це такий трудяка, що й сам не всидить. І пасічник добрий.

— Бо це як я сам по собі... Ти мене кидай і в грязь, то я буду князь... Але як заставлять...

— Сміливо спить на своїх подушках, діду! Ніхто вас не заставить.

— Як у кого є, то буде спати, а як у мене нема, то й на кулаку буде добре...

Всі сміються.

— Ну, а ви дядьку Матвію? — знайшов другу жертву Чоломбитько.

— В мене все забрали! А їйбо, все забрали! Тільки гоно пудик дітям покинули! — скоресенько заговорив дядько Матвій.

— Державі треба хліба.

— А я ж чий?

— Треба так, щоб бідняк не йшов до вас за десять хунтів три дні робити.

Здивований дядько Матвій аж підвівся.

— Та це вам приснилося! Коли це було таке?

— Знаємо тебе, куркульський підголоснику!

— В нас є такі дядьки, — сказала Гапка, — що думають собі: »Я походжу років так три, а ви собі, дурні, робіть у колективі...« От ви, дядьку Матвію, перший...

Гапка вже також навчилася »щупати« так, щоб пов'язувати одне з другим: хліб і колгосп.

Вона додала свою улюблену фразу:

— Давайте лучче чистим, откровенним язиком говорити... Ось ви, дядьку Овраме! Ми всі знаємо, що ви бідняк. Чом ви й досі не подали заяву в колгосп?

— Я свій хліб із'їв, — та й як піду?

— А тепер що ви будете їсти?

— А яке кому діло? Буду голодний!.. — знервовано скипів Оврам. — Яке кому діло?..

— Бо жалко нам, що ви несознательний, куркульську руку тягнете, — умовляла Гапка.

— Ну, хто має яке питання? — поспішився агроном, щоб до гострого слова не доходило.

— Я запитання ніякого не маю, я буду говорити так, як є, — почав Кича. — Ось у мене реманент і кінь. А в Каракамболя дві корови, він їсть молоко. То це, виходить, мій кінь робитиме на Каракамболя?

— З коровами буде з'ясовано. Може прийдеться й корови звести.

— А їйбо, корови не віддам! — визвірилася на агронома Мартоха Каракамболь.

— Бліже к делу! — строго подивилася на Мартоху Гапка.

— Та я нічого, пішов би, — провадив далі Кича — але страшно, що сьогодні підеш, а взавтра викинуть...

— Народ у нас заляканий, — озвалася баба Каленичка, якої ніхто й не питав. — Якби ж ваші не страхали людей! Якби ж того хоч хліба був чоловік довольний. Хіба ж мисленно — чоловікові попомахай тим ціпом цілий день без сала й хліба?

— Нащо ціпом? Машина змолотить, — заспокійливо перебив агроном.

— Еге! Машина змолотить та й повезе, а ти тут, як знаєш!

— А от, скажімо, як земля навдобна, або сімена ледачі, непрацездатні, тоді що? — десь із глибокого кутка вилетіло запитання.

— А як град зіб'є? — пурхнуло звідтіля й друге.

— Не може бути в радянських умовах, — заперечив агроном.

— Треба оштрахувати град... — спробував пожартувати той, що не переставав димити своєю махрою.

— Ми не впротів колективу, — знов влізла із своєю розмовою Каленичка. — Ми ще й допоможемо йому... Зберемося, поробимо два дні, а на весну може й самі вступимо... Тільки ж не одказуйте нам у кооперації мила й чобіт...

— Не записуйте! — крикнула перелякано Каракамболиха. — А то заставлять робити!

— Ти б краще помовчала! — штовхнули бабу Каленичку вбік.

— Та я ж висловлювання давала, — невторопно сказала баба Каленичка.

— Безсовісна ти людина, як тобі не сором! Треба по существу, а ти не туди їдеш.

— То це значить як? — розгнівалася баба Каленичка. — Чорти, не дадуть доказати, а тоді виходить не до порядку!..

— Це неверне запитання, — почав мирити бабів Чоломбисько. — Треба коротко, а ви зразу й запитуете, й висловлюєтеся. Так ми ніколи до соціалізму не дійдемо, як будемо не по существу балакати...

— Ану вас к чорту! — узлилася Каленичка й насупилася.

— Слухайте сюди! — встала Гапка. — Давайте, будемо говорити по душам. Он у канцелярії сільради стоїть хліб. Чий він, — чорт його знає! А ви знаєте, в кого ми його знайшли? В такого бідняка, що голим тілом світить, у Йосипа Дробота. Ясно, що не його. Коли ми його притиснули, то він признався, що куркульський. Нібито, п'ять пудів він заробив у Кіндрата Моголівця, а десять пудів Кіндрат у нього поставив, бо була буря й мусів скинути по дорозі...

— То який же Кіндрат Моголівець у біса куркуль? — не стямилася вдова Соломчиха, Кіндратова кума. — Роби й ти так, як Кіндрат робить, день і ніч, то й у тебе буде...

— А як хтось із себе строїть ледачком...

— Всі селом скажемо, що трудяка чоловік, — ще хтось підтвердив.

— І як попросиш що допомогти, то все послухає . . .

— В Кіндрата Моголівця — млин, — сказав Чоломбисько.

— Він цього вітряка своїм горбом приробив!

— А як своїх, то ви не бачите? Он Ладьків батько побив січкарню, щоб не платити придналогу, то він і не куркуль?

— А в другого бідняка стоїть куркульський кінь, — мов би не чула цієї зливи реплік, непохитно провадила своєї Гапка. — Серед нас є ще такі, що несознательно за куркулем тягнуть. Може б ми вже звикли до думки, що ми — хазяї села, а не куркулі?

— В нас уже куркулів нема! — крикнуло разом кілька бабів.

— Отож, я й кажу, що вам ще треба сознательности набратися, бо ви ще не тямите, що найбільший наш ворог — куркуль. Ви його переховуєте . . . Глядіть, щоб і вас декого не потрусили та не знайшли куркульського коня, або корови якої, або . . .

— Чорт його бери, шукайте! . . .

— То як же буде з Кіндратом? — запитала Гапка.

— Я думаю, що його, як Хому Гудзя та Семена Криворучку, треба ліквідувати, як клясу — набравшись духу, сказав Чоломбисько.

— Поки вони в селі — діла не буде! Скільки до них ходили, умовляли, просили, щоб ішли до колгоспу . . . То що з таким робити? — перебила сама себе Гапка. — Поки вони в селі — діла не буде! Куркулів треба розорити, щоб і коріння викорчувати. Як із тридцять чоловік знищимо, то від цього не згине село . . .

— А по-моєму, — несподівано вставив своє слово дід Бедрик, — а по-моєму, хай би собі люди жили так, як жили. Як дядько має, то й держава має . . .

— Як куркуль був, то не пухли з голоду, а тепер пухнемо, — знову не втерпіла Каленичка. — Куркуль рятував від голоду, а тепер — яшний хліб. Що приробили — забрала власть. Навіть і картоплі нема. Як є шматок хліба, то не знаєш, чи сьогодні їсти, чи на завтра залишити. Пшона нема, а вони ще й вговорують! . . .

Знов не туди потягла Каленичка. Вона, як і всі інші, не сразу зрозуміла те, що сказала Гапка.

Лише за кілька хвилин почали розгублено бовкати:

— Та й що це?
— Та й як це?
— То й нас уже беріть та розкуркулюйте!
— Не дамо своїх куркулів, — рішучо вигукнула баба Каленичка. — Це вперед до них, а тоді й до нас візьметесь!
— Робіть, що хочете, а нас не мішайте! Щоб не було, що бідняк винен, в slučajого...

— Як ви говорите? В slučajого? То ви чогось ждете? Якоїсь переміни? — схидно здивувалася Гапка, аж брови порозліталися ластівками над її тонким профілем.

— Тоді куркуль скаже: »Не Кольобашка розкуркулював, а Кича!«

— За свою шкуру боїтесь? Нема клясової свідомості в чоловіка, нічого не вдієш, — картинно розвела руками Гапка. І де вона навчилася цих ціцеронівських манір?

— Бо що він буде там на Соловках робити? Це коли б весною... — напірав прямо чоловічина.

— Тут їм ніхто землі не дасть. Треба, щоб вони пролетаризувалися, а тоді стали, як ми...

— Це взавтра й нам таке буде. Випишіть мене з цієї комуні, я не хочу! — запротестував той, що запитував про »непрацездатні сімена«.

Буря схвильованих окриків не вщухала, а росла, перетворювалася на якийсь безладний галас. В ньому можна було розібрати поодинокі вигуки.

— Тепер зайти та підряд усіх нас розкуркулювати!

— Ну, обібрали, ограбили, — та й буде! Нащо, ще й висилати?

— Берете їх — забирайте й нас!

— Є постанова, що куркулів усіх виселять, хочете ви того, чи не хочете! — нетерпляче крикнула Гапка.

— То не треба нас і питати!

— Як вам треба, то везіть, а нам куркулі не заважають... Хочете, щоб сказали, що біднота виганяла хазяїв?

— Нащо нам така ганьба?

— Це не ганьба! Це якби робітники сказали так, що капіталістів виганяли... — крикнув Чоломбисько.

Але приклад був явно невдалий. Трудно було порівняти капіталіста з Моголівцем.

Гапка й Чоломбисько вже бачили, що нічого не вийде в них сьогодні, не ухвалить громада розкуркулити Кіндрата Моголівця. Гапка зблідла. Ще одне слово — й ці розпасійовані баби кинуться на неї з кулаками. А що скаже райо-

новий партійний комітет за те, що не виконано сьогоднішнього завдання?

— Товариші! — поспішився Тарас із своєю частиною сьогоднішнього порядку денного. — Я гадаю, не всі ще знайомі із зразковим статутом сільськогосподарської артілі. Як розподіляються, скажімо, фонди...

V.

Місяць уже підбився високо вгору і світив з усієї сили на чистому, без єдиної хмарини, небі. Останнє листя ще трималася сиротинно на дереві, але вже всюди лежала печать осені. Чи то місяць так світив, чи справді паморозь вкрила землю — так усе сріблилося.

Тарас вертається із куткових зборів. Тільки в казках буває така ніч. Такі ночі створено для того, щоб нагадувати людям про чистоту, красу й щастя.

З силою вибухло й розлилося в Тарасові кохання до невідомої. Так за цією шаленою завірюхою, що хурделить навколо нього й забирає всю його енергію та подуми, раз-у-раз несподівано вривався в душу цей рефрен, крик стуженої душі за нею.

Хто вона? Де вона?

Він її не знав. Не бачив довкола себе.

Поперед нього йшов, клишоногого перевалюючись з ноги на ногу, старий Самсон Бедрик. Видко, думав, що сам він на вулиці, бо тоненько щось про себе наспівував.

Цей Бедрик де не ходить, то наспівує, ніщо не може змінити його пречудесного настрою. Він перекладав на спів усі свої думки й пригоди. Часто, прислухавшись, можна було розібрати: »Жалко мені цього світу, що минули марно літа...« чи »Я горілочку нап'юся та й ума наберуся...« Або й зовсім не до прикладу: »Клята баба, Самсон винен, все на Самсона...«

Ніде правди діти, Самсониха була таки трохи винна, що в діда Бедрика відкрився поетичний талант. Вперше він заспівав, як трапилася ота халепа з чорною ягничкою. Ось як скорбно оспівав її дід Самсон:

Зарізав дід Бедрик
Чорну ягницю,
Зарізав, зарізав,
Викинув на гору,

Щоб не було
Того поговору,
Що він зарізав.

Як прибігла Варка,
Та й руки зламала:
»Тут моя праця,
Тут кривавиця,
Тут моя, тут моя
Чорная ягниця,
Що він зарізав«.

У неділю рано
В усі дзвони дзвонять,
Вже ж Бедрика
По цвинтарі водять.
Били його, били
Ще й волочили
Чорнії кудра
Закривавили, —
Що він зарізав.

Щоправда, до прикладу треба було трохи прибавити, бо в діда Бедрика зроду не велися »чорнії кудра«, а досить було бабі Самсонісі задзвонити язиком, як здавалося, що дзвонять в усі дзвони по »всій імперії«.

Що ж то дід Самсон тепер виспівує? Тарас прислухався.

Тихе лунке повітря чисто доносило до нього слова Самсонової пісні. Дід може й не чув, що хтось іде позад нього. Він співав:

Подивися, Ленін, сам:
Записавсь я в комнезам,
Записався в комуну,
Та й сам к чорту забіжу,
Записавсь я в колехтів
Та й робити не схотів...

— Що це ви таке цікаве співаєте, діду? — наздогнав Тарас старого.

— А це я про себе. Це Ленін, значиця, каже, щоб ми йшли до колевгоспу, а я з ним оце й раджусь. Я питаюся його, чого це так, що я ніби дуже стараюся по його шляху йти, а в мене нічого не виходить.

— Заждіть трохи, вийде... — приобіцяв Тарас.

— Еге, вийде! Зженуть усіх до одної казарми... А як я не хочу! Я собі робив, що хотів, а тепер... Як заставляють робити, то я чогось не хочу...

— Ніхто вас не заставляє й не заставить, діду, але ви самі захочете. Дадуть вам гарну кімнату з теплою лежанкою, а на столі буде радіо грати...

— Е, це треба мінімо ще сто років ждати!.. Я вже до цього не доживу! — з переконанням у голосі відповів дід Самсон.

— А через сто років буде? — зацікавлено запитав Тарас.

— Буде то буде, але що ж, як нас тоді не буде...

Точнісінько так і мама каже.

— Ну, прощайте, діду, мені сюди, — махнув Тарас рукою в бік крутої вулички.

Він уже відійшов кілька кроків, як дід Самсон його покликав.

— А зачекай-но, сину, я вже давно хотів запитати когось грамотного. З чого то те радіо? З вітру?

Тарас оторопів.

— Ні, то такий апарат... така машина є... — не знав він, як пояснити.

— А якби я так крикнув у той полумисок: »А, нас..... вашій матері!« — то чи почули б у Москви? Ніби може й Сталін у Кремлі почув би?

— Ні, — реготався Тарас. — То треба в мікрофон говорити.

— Ага! — задовольнився дід. — Ну, то прощай, сину, піду й я спати. Значиця, у микрофон... — бубонів сам до себе.

Розійшлися.

»Та нас не буде! Та нас не буде!« — цвяшком стояло в голові Тарасовій. Тут до кінця п'ятирічки треба провести індустріалізацію країни, суцільну колективізацію, бо загинуть всі здобутки революції, а дід Бедрик закладає це аж на сто років.

І що більше затягали Тараса думки в свою гушавину, то більше він губив пунктир, накреслений генеральною лінією партії. Тут треба не думати, а виконувати. Від а до б, від б до в, як роблять усі: Кольобашка, Ладько, Гапка. А вже Сталін за всіх подумає.

VI.

З кривої вулички він завернув на чийсь город. Через городи й поза садками є добре втоптана стежечка, вона тепер, як сузій полотно, зміїться перед ним.

І знову Тарасові спливає на думку десь колись почуте:

— Та й що ж це буде, як хліб забрали, а неврожай стукне?

— Хай про це власть тепер думає...

Вже й функція думання стала непотрібна...

Він відмахується від цих настирливих думок, хоче думати про невідому, дивиться. Як місяць лежить срібними латками на виткій стежці, на деревах, на порожніх городах. Але йому не вдається. Думки лізуть у голову, все ж лізуть...

Раптом Тарас побачив: щось наче під одним кущем заворушилося. Він став. Може собака? Чи видалося? Чи то хмарка надбігла на місяць, закрила його й населила тінями землю?

Ні, хмарка збігла з місяця, біля куща звелася висока тіль і, очікуючи, стояла.

Ні, йде до стежки. Ні, стала.

Тарас притаївся і також став.

Тіль, здавалося, ждала, щоб він підійшов, але не йшла назустріч. Вже ясно було, що це — людина. Вона ховалася, може давно вже чекала його тут. Ось знов іде, ступнуло назустріч.

В нерішучості і Тарас ступив кілька кроків уперед. Людина моментально зникла, сховалась. Не було сумніву, — чекала, поки Тарас підійде.

— Хто йде? — гукнув Тарас.

Мовчить.

Може це й є Дука?

Ну, та чого ж він не підходить, навіть дає йому можливість утікати? Чи він знає добре, що Тарасові нікуди тікати?

Тарас ступнув ще кілька кроків, почувуючи мурашки за спиною. Ворога не було видно, він десь ховався.

Коли б це була людина з мирними намірами, — думав Тарас, — то вона б озвалася, ішла б прямо, не ховалася. І тут же сховатися ніде, утекти нема куди... Чому ж він на Тараса чекає?

Так тривало з півгодини, може з годину. Постать не рухалася, не рухався й Тарас. Тарасові вже надокучило.

»Е, будь, що буде!« — вирішив він. — »Не стояти ж так до ранку. Зрештою, мені холодно...«

І йому спало на думку несподіване рішення.

— Хто йде? Стріляти буду! — крикнув він зовсім, як йому самому здалося, переляканим голосом. — Руки вгору! Лягай!

Тарас побіг просто на ворога.

Людина випустила якийсь крик, подібний на бойовий клич якихось мічиганів, чи ацтеків, і дременула геть. Тарас за нею. Зрештою, як той скликає своїх товаришів, то Тарас якось прослизне й вони може його не встигнуть зловити.

Тарас біг і біг, він чув, наче за ним по п'ятах біжать якісь скрадливі тіні, от-от уже хватають за плечі.

Вибіг, нарешті, на широку вулицю й пішов посередині, уникаючи наблизитися до тинів, щохвилини сподіваючись пострілу в спину.

VII.

Нарешті він дійшов до вигону й легше зідхнув. Йому все здавалося, що якісь скрадливі тіні ховаються в гущавині садків, поза лісами, скрадаються за ним, хоч він навмисне, — і себе підбадьорюючи, — твердо ставив крок посеред дороги.

Але ще одна хвилина, — й він був би вже знов побіг. Йому здалося, що в тій другій бічній вулиці, яка також виходить на вигін, щось перебігло через середину дороги й причаїлося. Ні, в цю ніч він напевно вже не дійде додому! Хтось на нього полює.

Тарас ще мав час, поки віддалиться, спостерегати ворога. Ясно, хтось стоїть. Так чого ж чекає? Чи думає, що Тарас зверне з дороги, щоб подивитися на цю личину?

Він з усього розгону завернув у зовсім протилежний бік і, піднявши плечі, рушив далі.

— Ха-ха-ха! — засміялося позад нього.

Він не озирався.

— Ха-ха-ха! — дужче й немов би жіночим голосом засміялося.

Нехай там сміється!

— Ну, й куди ви тікаєте? — зовсім виразно почув він. — А там другий побіг. Зачекайте, щось скажу...

Та це ж якась жінка?

Тарас обернувся й очікуюче стояв. Хай ця личина підійде сюди, він на неї подивиться.

Постать, анітрохи не скрадаючись, як йому раніш здавалося, наближається до нього. В місячному світлі видно було, що це таки справді невисока жінка, у короткому, підперезаному поясом, кожушку. Тю! Голова сільради, Гапка Петрик!

Вона від сміху мало не падала.

— Ой, не можу. Ой... оце щойно... — і не могла від сміху договорити.

— Товаришко Петрик! Десь близько тут є якийсь бандит! — Може Дука? Я оце ледве відкараскався, — почав був Тарас.

Але Гапка реготалася ще дужче.

— То це ви? .. То це ви налякали Трахтенберга? .. Каже, — сів до вітру, а на нього Дука напав... Ха-ха-ха...

Побіг у комуну скликати людей...

— Що? То це — Трахтенберг? — не повірив у першу хвилину Тарас.

Йому важко було в першу хвилину повірити, бо раптом усе так смішно оберталося... То «той» його просто боявся, як і він «того».

Тарас зайшовся реготом. Як двоє божевільних, стояли на початку вигона й реготалися. Тарас розказував межі нападами сміху, як було, як він злякався, як чекав пострілу, як крикнув: «Стріляти буду!»

— А я ж ось, як бачите! — розвів він порожніми руками. — А що мав робити? Чекати до ранку? Я вже й так змерз.

— І оце вже? певно, думали, що зараз Дука стрілятиме.

— А їйбо! Ну, а чого це ви ходите?

— Я? А повинна ж я знати, що в мене в селі робиться! — бундючно сказала Гапка і повела своїми ластівками-бровами.

Але, на диво, Тарас не почув у цих словах тієї крикливості, що ще сьогодні біла в ніс, як вона промовляла на зборах. За сміхом вона її позбулася.

— А може й чого іншого, — дала вона. — А може я знала, що ви маєте цією дорогою йти. Ось бачите, й удяглася, щоб можна було постояти... вас почекаєти...

— А може й поженитися?

Диво! Тарас і себе не впізнавав. Після страхів і напружених хвилювань, що так смішно обернулися, стало чогось лег-

ко й, головне, так невимушено жартівливо, що він ладен був плести всякі дурниці. Де ж би він отаке ляпнув іншим разом? Де ж би з Гапкою-«далігаткою» в жарти уночі на вулиці заходив?

— Якби то ви вміли! — сказала Гапка. — То й поженіхалися б...

— А Грицько хай там чекає!..

— О! Йому не хватить, чи що?

То це правда, що вона така? Тарас уже чув від людей про цей її «афоризм».

— Але ж ви... — дрочилася Гапка. — Хіба ви бачите, що коло вас діється? Ви або у небо задивитесь, або собі під ноги. От якби я вам отак сказала піти та й піти собі вигоном, а тоді в поле, — то ви б і злякалися...

Таке приниження було Тарасові не до душі. А ця Гапка піддавала йому чогось охоту до жартів. Він і сам не сподівався, що таке слідом за цим ляпне.

— Ще десь там ходити? А я й тут ось, на очах у всіх, візьму та й поцілую вас.

І сам того не сподіваючись, він закинув їй за шию руку й міцно поцілував.

Гапка з несподіванки стонулася, відступила, мало не вивалася. Але то була одна мить. Вона в другу мить стала за місяцем, а Тараса так повернула, що його всього їй було видно, й вп'ялася очима в нього, щось довго вивчаючи.

— А ви не брешете?

— Як то? — не втямив він, чого вона хоче від нього...

— А може це не ви?

— Та певно, що ні! Перевертень!

— Чи ж по вас можна сказати, що ви так смачно... цілуєтесь?..

— Хочете, я з таким ляском поцілую вас зараз, що аж за версту буде чути.

Новий Тарас, але нова й Гапка.

Таку Гапку, коли від неї відлітає «бліже к делу», а виступає вона така, як є — жива, невимушена, не обтяжена ніякими забобонами, ні сільськими, ні інтелігентськими, — таку Гапку чогось так і хочеться цілувати. Заглядати їй у вічі, дивитися на ті ямочки, на ту посмішку лукаву, на ті ластівки-брови. І так весело з нею, бездумно...

А вона думала, що він...

А він думав, що вона така собі активістка, що тільки на

зборах може кричати, хліб »щупати«, та скрізь свого носитикати...

Розійшлись вони, як зірниця засяла на блідосиньому небі.

Були й у полі й на леваді. Голова сільради повинна знати, що в неї діється у селі.

От, як то спобіжить людину щастя!

VIII.

— Як ви, все ж таки, думаєте? — запитав Валер'ян Климович Кармаліту на черговому діловому побаченні.

— Я думаю, що Дука — мітична постать — твердо відповів Кармаліта.

— Ну, а цей напад уночі після куткових зборів на комсомольця Трахтенберґа.

Слідчий підсунув Кармаліті газету »Соціалістична Дрижипільщина«, де було підкреслено червоним олівцем: »Героїчний вчинок комсомольця Трахтенберґа«. Було написано так:

»Учора вночі на комсомольця Трахтенберґа, коли він вертався з куткових зборів у с. Марійці, було організовано напад куркульської ванди. Тільки завдяки відвазі товариша Трахтенберґа, йому вдалося рішучо розправитися з бандитами й врятуватися.«

— Це цікаво! — сказав Кармаліта й подивився на число газети. — Тієї ж ночі щось подібне трапилося й з одним нашим учителем... Тільки... щось мені незрозуміло... В Трахтенберґа ж була зброя, чом же він не стріляв?

— Трахтенберґ каже, що тоді прибіг у комуну, як вистріляв усі набої...

— Він таки кричав: »Гвалт! Бандити!« Всіх нас побудив, але стрілянини ніхто не чув...

— Ну, а той... Вчитель... Також не стріляв?

— Та в нього ж нема жодної зброї.

— Ну, гаразд!

Валер'ян Климович ще раз перечитав черговий рапорт Кармаліти, дещо підкреслив червоним олівцем і сказав:

— Ви не зовсім ясно уявляєте собі Дуб'ягу. Чи не могли б ви пригадати ще, — при яких обставинах і в якому дусі говорив він про жінчиного брата?

— Явдоциного брата? — здивовано перепитав Кармаліта. — А в неї брат є?

— Так. Ви хіба не знаєте? — невинно подивився слідчий на Кармаліту. — Артиста Данила Ференця, засудженого два роки тому, члена СВУ.

Кармаліта був вражений.

— Ніколи він не згадував ні про якого артиста... І в хаті в них ніколи про це не говорилося. Якби був такий, то колись би та згадали. Я ж там свій...

— Коли ми щось стверджуємо... — добродушно почав Валер'ян Климович. І не докінчив. — Ну, гаразд! Все ж, я попрошу вас позондувати в цьому напрямку. Може які родинні фотографії, чи що?

І пригадавши щось, він додав:

— І ще я хотів вас просити про одне. Напишіть, будь ласка, до наступної явки про Тараса Сарголу. Ви його знаєте?

— Дуже добре. Ми з ним три роки разом училися, зустрічаємося дуже часто, майже щодня.

— Що він собою являє?

— Так... По-моєму, хлопець ще себе не знайшов. Правди шукає...

— А з ким він здибається? Які його теперішні настрої? Чи має він зв'язок із батьками, родичами? Щось я ніде не читав його друкованої заяви, що він пориває із своїми батьками й родичами.

Кармаліта задумався.

— Цього не знаю, але мені здається, що він — чесна людина. Себто, я хочу сказати, — на контрреволюцію нездатний. А настрої...

Знов подумав.

— Він написав героїчну п'єсу про комуну «Вперед». Оскільки я його знаю — хлопець він щирий і написане відбиває його власні переживання.

— Напишіть і про нього. Так. Ну, до побачення! Не забудьте ж — у п'ятницю, о сьомій годині.

Статистик райвиконкому, він же слідчий ГПУ, він же — безпосереднє начальство Кармаліти у таємній роботі, встав. На знак, що розмову закінчено. Сердечно попрощався з Кармалітою міцним потиском руки.

IX.

Може тільки одна людина в світі могла б щось сказати Тарасові на його важкі, міцні думи.

Тарас, як учитель, зобов'язаний був виконувати громадську роботу, ходити на куткові збори, роз'яснювати, що таке колективне господарство, розсіювати різні легенди, що плодилися щодня в селі. Почасти Тарас корився, а почасти виконував громадську роботу з цікавості.

Він увесь час вирішував якусь складну задачу, що з кожним днем, замість доходити фіналу, ускладнювалась.

Тарас уже шкодував, що поспішився з тією п'есою про комуну. Він уже надіслав рукописа до Бориса Микитчука, найзубатішого критика. Як той не розлає, то можна буде з нею виступити.

Але тоді, як писав ту п'есу, він був приблизно в стані жінок-делегаток перед зборами в комуні й Явдоциним виступом. Його дуже захопила важка, порожиста історія комуні і він не витримав, знов узявся за перо.

Але життя не таке, як показує його література. Він, не подавши його многогранно, може й збрехав. А письменник повинен бути правдивим.

Тарас, щодня зустрічаючись із селянами, людьми напевно рідними по крові, міг уже добре бачити правдиву картину. Але він її не хотів бачити. То як це воно виходить? Все село контрреволюційне, бідняк «одказує на совєцьку владу»? То як це виходить? Все село «куркульським духом напите»? Не тільки від батька, а й від першого-ліпшого бідняка дочуєш: «оббирателі, злодійська, грабіжницька влада»?

То як це виходить? Якесь купка Кольобашок і Чоломбівків більш відбивають прагнення українського народу, вони ідейніші, ніж оця вся «відстала несознательна маса»?

Може одна тільки людина могла б щось сказати Тарасові на ці всі думи, — Серафим. Може він краще за нього розуміє ці процеси на селі.

Але Серафим, коли починав Тарас про це все говорити, одмовчувався.

— Ти ж сам кажеш, що ти, — скорочене видання історії України в мініятурі й «швидкісних темпах», — чіплявся до нього Тарас, натякаючи на барвисте минуле Серафима. — Ти вже дійшов до соціалістичної ери, ти — ідейний комунар. Як ти дивишся на те, що село під батогом женуть у колгосп?

— Я б тобі радив менш ляпати язиком, — незадоволено-знеохочено відповідав Серафим.

— Та я ж не ляпаю, — зачудовано дивився на нього Та-

рас. — З ким же можна тут говорити? З Кольобашкою? Я тільки з тобою...

— І зо мною не ляпай...

— Але не можу я, це мене захоплює повище голови... Не можу я бути байдужий...

— Закохайся краще в когось, — так само неприязно говорив Серафим.

— В кого?

— В кого хоч! Ну, хоч би в Гапку!

— Сам закохуйся в неї!

— Я вже закоханий.

Справді, в останній час Серафим ходить мовчазний, не то незадоволений, не то урочистий.

Він також вирішує складну задачу.

Але Тарас на Серафима сердиться. Зарозумілий став, колючий. В той час, коли Тарас так потребує щирого друга.

Х.

Гапка не була тим щирим другом.

Він таки й сам не знав, як назвати їх взаємини. На людях як він, так Гапка, і не дивилися одне на одного, а десь по нічних зборах невідмінно зустрінеться одне одному на дорозі. Наче ж і не шукали вони одне одного.

— Що ти чоловікові кажеш, що аж ранком вертаєшся додому? — не раз питав він її.

— А щось ізбрешу! — безтурботно відповідала вона. — Раз живу...

Гапка не мудрувала з життям.

Тарас знав цю «філософію», поширену в міщансько-комсомольських колах. «Бери від життя все, що можеш», — так звучала вона. Але Гапка, здається, не вміла мудрувати аж так. Її просто зачепило, що от усі чоловіки значущо на неї дивляться, як говорять, а цей, з такими страшними бровами парубок і не бачить її ніколи. От вона й доп'яла свого, він таки не втік від неї. А що з цього вийде, — не варт думати. Щось вийде. Грицькові хватить!

Так вона й Тарасові казала.

І от як вони не бачаться, то Тарасові конче потрібно було ненароком із нею здібатися, — отак і не знати, хто з них кого шукав, — і не мав він ніяких марудних думок. Але як розійдуться, — Тарасові було чогось невтямно. Більше того, — щось ссало. Якась порожнеча розпросторювалася в ньому.

Бо вони ні про що, крім любовців, не мали говорити. Де починався стик із різноманітними проявами життя, — вона ставала вульгарною й примітивною.

І що їх в'яже? Ніщо. Гапка й не вимагає нічого. То чого ж вони тоді шукають одне одного?

Гарна. Не зв'язана забобонами. Не обтяжена моральними філософуваннями. З нею легко, як з Нелею, але там дружба нейтралізувала чисто еротичний потяг, а тут потяг цей нічим не був зв'язаний. А Тарасові ще чогось бракувало.

Вирішував порвати з нею. Бо що вона йому? Він, взагалі, вважає, що кохання то — замана для появи молодого покоління. А як нема цього, то... Як це воно зветься?..

— Женімося! Кидай свого Гриця! — каже він їй.

— А чим тобі Гриць заважає? — здивовано питає Гапка.

— Ну, то... Як це воно зветься?

І не доказував.

Так, із нею про це говорити зайве. Вона не мала потреби глибоко заглядати в життя.

А Тарас мав.

Оце поривчасте, якесь таке ненаситне почуття, що не вміщується в душі, палоче, солодке, — напевно вона його не знає, коли може так казати:

— Е, це якби так усі плодилися, як кохаються, то скоро не стало б і місця не землі...

Вона якось може і з цього зробити вправу для своєї прославленої активності, — так наче вона бігає до лікарні подивитися на заспиртованих людських ембріонів із риб'ячими зябрами, собачими писками й коров'ячими ратицями.

А він уже по вуха вліз у цю еротичність. Хоч знає ціну їй — він не знає миру. То він презирливо, аскетично й самовідречено відходив від усіх людських потреб і бажань, а то... Кохання завжди відограло другу роль в його найінтимнішому «я», — а то жорстоко мстилося, спобігаючи його несподівано, вихрово й безжально.

І мусить він сам це нуртування переносити в собі, бо Гапка не була йому другом. З нею...

Щораз більше бракувало йому тої тонкої любови, яку знайшов був раз. Гай-гай, у Гапці того, що в Нелі, не знайде...

Справді бо, ненаситний він. Як одне є, то другого нема.

І щодалі, то більше цей роман із Гапкою викресував у ньому тугу за чимсь досконалішим. Йому все було мало чогось, мало... І коли не мав нічого, то й не хотів, а грали

свої власні струни вічність буття. Йде голубим степом і творить собі інше життя, переживає минувшину двох-трьох тисяч років. Або...

Цей роман тільки будив його голод, жаль, чом нема того, що так потребує він. Чому не зустріне він такої, що дорівнювала б йому в силі почувань, дум, марень...

Так, він уже починав тужити за тією своєю екстазою думки, де нема досадного, розчарування-опіку від другої людини, де ти — повний володар свого творіння.

Що складніша людина, то підпорядкованіше в ній сексуальне. Що примітивніша, то сексуальність більше місця займає в її житті...

І щораз ясніше ставало йому. Він шукав Гапку, а нудгував із нею зустрівшись... Зрештою, чи й він, як інші, повинен бути сліпим рабом еротичної пристрасти?

XI.

Тимчасом, Дука виробляв, що хотів, у всій окрузі.

У Тетерівці через вікно вбито кулею активіста. Підпалено колгосп у Тихому хуторі. З Сабадаша доходять чутки, що як сигнали всі корови до колгоспу, — де не взявся Дука, розігнав усіх активістів та всю владу — і баби переможно повели за налігачі свої корови додому.

Але чи бачив його хто ввічі?

Ніхто не бачив.

Одні казали — високий і широкоплечий з палючими очима, весь обвішаний, кулями й «іншою хоробою». Другі казали, ніби це куркуль, що втік із Соловок. Треті казали, — маленький, низенький, на одну ногу припадає. Четверті казали, що Дука це — бандит Зарежу.

Цей Зарежу був справжнім сільським драконом. Розказували, що він якусь Ярину побив об дуба, якійсь Веретенісі голову розбив, а дівчині сапкою ногу розрубав.

Хоч ніхто не міг проти нього й слова сказати, бо боялися, — все ж, про цього Зарежу дійшло якось до місцевої влади. Зарежу заарештували, але Дука продовжував діяти.

Районова влада не знала, на яку ступити. З одного боку, якщо широко розголосити цю справу, писати про неї в газетах, — то вийде так, наче в районі повстання, бунт. І не писати ж шкода, бо ось вам незаперечні вияви куркульської помсти, ясні докази, що куркуля треба знищити, викоринити, ліквідувати. Ось вам, до чого дійшов куркуль — до

бандитизму! Він активно, із зброєю виступає проти радянської влади.

Комсомолец Трахтенберг був кілька днів героєм дня. Він усім і кожному розповідав, що на нього самого напав був уночі «цей Дука», але Трахтенберг не розгубився, кинувся на нього, крикнув: »Руки вгору! Ні з місця! Стріляти буду!« Хоч газета й підтверджувала героїзм Трахтенберга, але всякому, хто чув це, робилося безпричинно весело. Трахтенберг працював на комсомольській роботі, — хлібозаготівлі, розкуркуленні, колективізації, — ї новий секретар райпаркому, Шварцов, був дуже незадоволений.

6. ПАДАЮТЬ ОБРАЗИ

I.

Масонські ложі не збираються з такою таємничістю, як збираються сьогодні на збори марієцькі активісти.

— Нам, хлопці, предстоїть одне діло... — казав уповноважений райпаркому, Кольобашка. — Спустили директиву з центру, — вивезти куркулів із району. Тут без плачу, без лементу не обійдеться, за ноги будуть хватати. Так, що краще вперед обдумайте, може хто на свої нерви не надіється, то хай краще не береться.

Якийсь ляк пройшов по обличчях від цих Кольобащиних слів.

Секретар сільської партійної організації перепитував у кожного персонально:

— Ти підеш?

Того, хто казав: »Ні, не хочу«, він виганяв геть:

— Ну, то йди із зборів!

Так повідсилав майже всіх. Зосталося чоловік із десять.

З цих десятих відсіялося ще троє протягом двох днів. Такий нерішучий приходив і все на жінку звертав: »Жінка, як почула, куди вліз її чоловік, — забирала дітей і хату замикала.« Другому жінка чудо робила, щоб не йшов...

— Геть, бачите, ось увесь подряпанний...

— Тепер бабське іго, — похитував головою третій. — Жінка не хоче, — й що ти їй зробиш?

Секретар партійної організації охав і ахав. Таке бандитське село! За куркулем тягне!

От і зосталося їх восьмеро: секретар, Кольобашка, Ладько, Соловей Стриж, Чоломбитько, Трахтенберг та два представники робочих із міста.

Гапка, хоч і треба було їй, — не пішла. Відмовилася зразу.

— Це не бабське діло, — сказала вона.

II.

Перший раз, як ішли на світанку, то для сміливости понапивалися. В цю ніч намітили забрати чоловік із п'ятнадцятеро. Розділилися на три групи, щоб за ніч охопити хутори.

Кольобашка зайшов за Чоломбиськом. Як виходили з хати, запитав:

— В тебе в оборі нема там якого дрючка?

— Є... Знайдеться...

— Як котрий куркуль буде плакати, то витягнемо його дрючком.

І потім додав:

— Хай не ставлять таких домів!..

— Хіба то вони? То ми їм строїли! А вони нам платили по двадцять копійок у день. Я з цим мненієм несогласний, що вони строїли.

Так підбадьорюючи один одного, їхали на перший, найближчий хутір, Осташенків.

Порожній і закинутий був цей хутір тепер. Жив у ньому тільки старий Никодим та Донька з чоловіком та дитиною. Панько й Сергій десь у другому районі вчителювали.

Ще не сіріло, як загрюкали в двері.

— Відчиняйте!

— Хто там? — почувла Донька перша цей грюкіт.

— Свої!

Донька впізнала голос Чоломбиська, з ним вони не раз компанували. Часто забігав він до них на хутір, чарку приносив, на вареники з вишнями приходив. Забігав і Кольобашка часом, особливо, коли ще хлопці були вдома. Разом колись до школи ходили ж.

Відчинили.

— За постановою сільської громади, ухвалено виселити вас звідси, — сказав, не дивлячись увічі, Кольобашка.

Никодим був уже глухуватий. Приставив долоню до вуха.

— Що кажете?

— Не маєте права з сьогоднішнього дня жити тут, бо це — колгоспне, — сказав Чоломбисько.

Старий усе ще не розумів. Донька переказала йому ці слова аж у вухо, і в старого здригнулася й відвисла нижня губа. Сива, довга борода помітно тремтіла.

— Це вже... На Соловки?

Але Кольобашка й Чоломбитько не мали такої інструкції щодо Осташенків. Їх тільки негайно виселити, хай ідуть, куди хочуть. Правда, ніхто не мав права їх прийняти, хоч би на одну ніч.

Представники влади походжали по кухні й по двох світлицях, заглядали в скриню, рилися коло жердки, над полом, шукаючи чогось. Донька ні слова не казала й тільки тихо плакала, будила сина, вдягала його.

— До скрині не маєте права; — застеріг її Чоломбитько, коли вона почала викладати в велику хустку сувої небіленого полотна.

Семен, Доньчин чоловік, тільки блиснув на Чоломбитька своїм поглядом, погляд той іноді був у нього страшний.

— А хто ж до неї має право? Ти? Це її матері праця!

— Це колгоспна власність, — назад кладіть!

Донька вже не могла видержати, вона згадала ту хвилину, як мама рачки прилізла до неї... і гарячі сльози залляли її. Вона нічого не бачила через них. Покинула збиратися, перекидала щось із місця на місце. Якийсь нікому непотрібний будильник... колись він так гарно видзвонював... риночку... черевички, що вже на Максимця не наклали...

А старий Никодим чогось шпортався, шукав чогось, взагалі, — він і не думав наче кидати хати.

— Чи довго ми будемо тут з вами воловодитися? — чвиркнув під ноги собі Чоломбитько. — В нас ще, крім вас, багато ділов. Ну, швидше повертайтеся!

— Старий! Вже готовий? — запитав Кольобашка.

І, не дожидаючи відповіді, Кольобашка підступив до Никодима, почав його обшукувати. Кишені вивертав, довго обмацував підбивку в піджаку, підпоров її трохи.

— Ану, роззуйтеся!

— Тільки підійди, то так і блисну! — погрозливо відповів за старого Семен.

— Цього кожуха не зачіпайте, — спинив Семена Чоломбитько.

Семен один лише складався, не розгубився, одного кожуха вбрав на себе, а другого поклав до небілених сувоїв.

— Нащо тобі другий?

— Це братів!

— Як він без нього досі обходився, то йому не треба. Півсьте назад!

Семен мов не чув.

Тимчасом, Кольобашка знайшов таки в старого гроші, зашиті аж у сорочці. Він акуратно вийняв їх звідти й спокійно поклав у свою кишеню.

— Грабіжники! — скричав, нарешті, Никодим, мов допіру прокинувся.

— Ну! Ти ще будеш тут контрреволюцію розводити? Як хоч, то там тебе ши-ирока дорога на Соловки жде! . .

— Нащо ж ви мою працю грабуєте? — хотів кричати, але шепотів Никодим. — Я ж усе життя робив, я ж нікому нічого не винен. Я ж ніколи не взяв там, де не поклав. Я ж не з'їв, не зносив . . .

— Ну, вимітайся, старий, із хати, нема коли з тобою теревенити, — добродушно підпихнув його до дверей Кольобашка. — І ви там!

Тут знов мало не бійка почалася. Семен і Донька хотіли якомога більше речей винести надвір, а Чоломбитько й Кольобашка нічого не давали, навіть коцюби й лопати, пікної діжки. Все це начиння вони вантажили на сані, поверх кожухів, гунь та іншої одежі.

Потім, випхнувши остаточно куркулів на подвір'я, узялися забивати двері й вікна дошками. Никодим, Донька, Семен і малий Максимцьо дивилися на цю операцію байдуже, ще не усвідомлюючи, що вони з цієї хивлини без покрівлі над головою.

— Геть звідси, чого вирячили баньки! Не маєте права на цьому подвір'ї бути. Забирайтеся звідси, щоб і духу вашого тут не було, — на прощання сказав Чоломбитько.

— Щоб вами тут і не смерділо . . . — поправив Кольобашка, бренькаючи на балалайці малого Максимця.

— Як нелюбо на нас дивитися, то самі забирайтеся, — буркнула Донька, здригаючись.

Лише тепер вона помітила, що на дворі — мороз хапає за душу.

III.

Новий секретар райпаркому, Шварцов, був незадоволений вкрай. Лютував.

Не диво, що попередника його, Дмитра Степанського, зняли з роботи й він проміняв необмежену владу над цілим районом на рушницю рядового солдата в армії. В районі не зумів він створити престижу комсомольця, члена партії,

його робітників підіймають на глум усякі дрібнобуржуазні недобитки...

Щойно від Шварцова вийшов Трахтенберг, — свій, хороший парень, крепкий, витриманий комсомолец, активіст. Трахтенберга в одному селі баби надавали дум, побили й вигнали... В другому, — самі сільські партійці сміялися, що він злякався вчителя Сарголи й тікав від нього, хоч той був без нічого, а Трахтенберг озброєний...

Ні, вже досить гнилого лібералізму, пора вже круто закрутити гайку, нагріти, кого слід! Секретар партійної організації не потерпить, щоб...

Шварцов з пересердя подзвонив, щоб увійшла секретарка. Вже досить, пора твердою більшовицькою рукою притиснути ці неподобства.

— Викликати мені назавтра, на десяту годину вчителя Тараса Сарголу, — наказав він.

Секретарка постояла хвилину.

— На завтра, мабуть, ніяк не можна, — нерішучо сказала вона.

— Що-о? — видивився на неї Шварцов. — Що в вас тут за порядки? Якщо секретар райпаркому викликає, — не може бути ніяких...

— Щойно передали телефоном...

Шварцов зробив нетерплячий жест рукою. Ніяких! Йому, секретареві райпаркому, хтось сміє перечити?

— Там у них нещастя в домі... — притишено сказала секретарка, все ж наважуючись заперечити.

— Це нас не обходить! — гнівився все дужче Шварцов на вперту секретарку.

— Його меншого брата знайшли вбитим... І ще двох комсомольців... Щойно передали телефоном.

— Забитими? — позеленів Шварцов.

— По дорозі з Кривчунки до Дрижиполя... В залізничній будці коло Осташенкового хутора.

— Знов Дука?

— Вони їздили з тиждень із страховим агентом і верталися...

IV.

В хаті у Кіндрата Моголівця вже все поздіймали: з подушок наволічки, капю з ліжка, рушники із стін. Обдерта хата враз стала голою, незатишною пустокою. Мар'яна з дів-

чиною, тринадцятилітньою Харитею, все те пакували, скла-
дали в скриню, знов виймали, зв'язували в окремі клунки,
радилися.

— Може образи поздїяти, покинути там з одного, а то
ще й за це в куркулї запишуть? — мїркує Харитя, охоп-
люючи критичним оком спотворену хату. — Але ж погано
стало!

— Тепер не тра, щоб гарно було! — каже мати, Мар'яна.
— Он по селі такий страх робиться. Цієї ночі знов чоловік
із п'ятнадцять забрали. А це вже й до нас черга дійшла.

Вони вже були «описані».

— Та й що ми таке? — обурилася Харитя. — Куркулї,
чи що? Куркулї це ті, що наймитів мали, та по сто десятин
землі.

Харитя ж таки теж трохи чогось училася!

— Хіба ці гицелї дивляться? Он Каленичка так уже ві-
рувала в ці закони, а вони ж вигнали її з хати. За що? Ану,
так руки ламала, так голосила! »Нїхто ніколи мене не тягав,
а тепер, як собаку, виганяете? Чи ви рук доклали до моєї
хати?« А той наставив нагана та й кричить: »Виведіть цю
бабу, бо я за себе не ручаюсь!« Її виводять, а вона, бідна,
голосить: »За що ж ти мене гониш? Я ж тобі нічого не винна!
Заробила? За що це?«

— Мамо, куди ми все це подінемо? — перебила Харитя
Мар'яну.

— Куди його подіти? — запитала невторопно й собі
Мар'яна.

— Закопаймо тут десь під полом.

— Еге, закопаймо! Он стара Кичиха закопала. То прий-
шли саме в морози та й:

»Або пиши заяву в колгосп, або вибирайся з хати!«

»Я без чоловіка не знаю!«

»А де чоловік? Утік, сучий син?«

Та в груди її.

— Ото, коли б оце на мене! — блиснула очима Харитя.

— А Кичиха:

»Я не піду з хати, я слаба!«

— Дурна! Дала б їм здачі так, щоб аж попереверталися!
— не може спокійно слухати Харитя.

— Еге! Як він із наганом та кулаками, то певно, мусиш.
Вона хоче до хати, а він її не пускає. То вона тоді:

»Пустить, дітки, там у мене...«

Мар'яна зідхнула.

— Та мусіла признатися, що пуд сала закопано коло порога, сто двадцять карбованців грошей та одежа. Тільки вона те й бачила!

— Не віддали?

— Де там? Ще й прибігли оті Мачки та почали розбирати. А та Кичиха така, що не змовчить. Геть і не відходила від хати, стояла коло воріт і командувала:

»А ви тієї подушки не валяйте, а складіть чисто!«

»Які берете жолоби, то такі ж і привезете, щоб не побили!«

Геть чисто видивилася, хто яку куди ринку її забрав. Ще десь-то надіється все вернути...

— Ну, то куди ж? — з відчаєм питала Харитя, більше думаючи про свої клунки, ніж про те, що діється на селі. — Господи, коли б хоч одежу як виховати, а то все, — дідько його бери! Підемо в комуну. Може віднесемо до Стрижа?

— Там йому й очі вилізуть! То такі, що все заглиманять, — і бідні. Ті ніколи не наберуться. Он так тягли Цимбалову скриню, що та аж перервалася надвоє.

— Може до тітки Наталки що віднесемо? — згадала Христя про Ладькову матір, їй двоюрідну тітку. То ж бабуня Харитина та покійна баба Мокрина рідні сестри...

— Хтозна, чи їм уперед це буде, чи нам? — нерішучо сказала Мар'яна.

От, не було куди віднести.

— А якби так до Дрижиполя в містечко? Там же може таки не будуть зачіпати? — згадала про Меркурія Сарґолу Харитя.

— О, дай спокій, в них там своє горе! — замахала руками Мар'яна. — Там ті дядина за ці дні аж зчорніли. Не можу туди повернутися, такий сум там у них. Вже тиждень, як поховали, а все не перестають, плачуть за тим бідним Федьком.

Харитя ходила на похорон, але не дивилися на Федька. Боялася. Всі четверо забитих були страшні, — помордовані, посинілі, з виваленими чорними язиками. Знайшли їх у недобудованій залізничній будці, що за гони від Осташенкового хутора. Були задавлені. Ніхто не знав, що вони там, але їхали на ярмарок у четвер люди і коні коло тієї будки лякалися, хропли й далі не йшли.

Трупи вже позамерзали, бо лежали аж із суботи. Ніхто з рідних не шукав їх, бо вони виїхали провадити по селах

страхування й удома були певні, що от-от прийдуть. А вони виїхали з Кривчунки й не доїхали до Дрижиполя.

Подушено було їх зашморгом, накинутою на шию вірвкою.

— І як це так? Чи вони не кричали? — питала Харитя.
— Це ж коло самого Осташенкового хутора!

— А хіба там хто тепер є?

Федько, видко, ще живий був довго, ліз, думав може долізти до хутора, бо лежав віддалік від тих у напруженій позі...

Мороз ходив по шкурі, темніло в очах. А як тій бідній матері?

— Ті дядина як не тронуться ума, то я не знаю... »А нащо я живу?« — все питають...

Навіть не задумувалися люди, хто це зробив. Звісно, Дука! Може думав, що поживиться грішми. А в них грошей якраз не було. Везли втрьох сто карбованців.

Мар'яні все стояло перед очима спотворене, почорніле, постаріле на п'ятдесят років Федькове обличчя. Знала його з малої дитини, як ще приказували йому: «Маленький Федючок по припічку скоки-скок!» Потім підлітком, юнаком... Оце недавно ще бачила на Різдво, — високий, стрункий, з високим чолом, кучерявим волоссям, з очима дядининими, — сумними й строгими. Все журився, що не має як вчитися.

Вони так задумалися про покійного Федька, що й позабували все... Кругом, кругом віяв той страх. Що той Федько був кому винен?

А клунки стояли, їх треба було кудись сховати.

— Знаєте, що! — надумалася Харитя. — Занесімо трохи до тітки Мотрі. Вона вдова, з трьома дітьми, нічого не має, ніхто до неї не чіпляється.

— Та хіба ж ти не знаєш? Вона й із своїм не знає, де дітися. До неї втік батько з Розумниці та й сидить, ховається ніби, а ті гицлі довідалися й сказали Мотрі:

»Як будеш передержувати куркулів, то й тебе запишемо в експорт!«

Не сьогодні-завтра прийдуть і її розкуркулювати, — де ж вона батька діне?

Не було на цім світі куточка безпечного. Світ широкий, та нема де дітися!

Мати й дочка посідали на лаву й сумно дивилися на обдерту, посиротілу, ов'яну жахом і неминучою загибеллю, хату.

— А про хліб і забули! — раптом згадала Мар'яна.

Вона тепер стала якась безпам'ятна, забудькувата, — що робить, то наче уві сні. Це відколи донеслося до Моголівців, що й вони на списку до розкуркулення.

— Розпалюй-но, дочко, в печі, це ж скільки тіста пропаде. Того, що нема...

Чогось так сумно Мар'яні той хліб місити. Серце стискається — може й на дорогу собі пече? Повезуть і їх, як ото повезли маму й тата, наймолодшу їх сестру, шістнадцятилітню Ганю, двох братів, Миколу й Василя.

Вивезли на тім тижні, цілий ешелон, із Дрижиполя. Господи, що було крику, що голосіння!

Мар'яна з Харитею тільки здалеку й бачили їх усіх, були б може й так не попрощалися, якби сестра Катерина не прибігла напередодні аж із Дрижиполя, — сказати.

— Забрали вже тата й маму!

Як сама бачить Мар'яна ту хвилину. Немов не Катерина була при тому, а сама вона. Слово в слово пригадує Катеринині слова.

»Сидять тато отак на лежанці слабі... Такі немічні... А ми з мамою на ослоні, я забігла на хвилину, — журилось, що сидять Микола й Василь у лазні. Коли я зирк у вікно!

»Ой, ховайтеся, тату, бо вже знов ідуть, — хліба правити!«

»Бодай би вони правцем поставали, як я вже той хліб маю... Це вже мене забирати.«

»Та тікайте!«

»Буду сидіти, що Бог дасть!«

А тато від котрого часу все або на горищі, або так десь ховалися, бо то щодня приходять за тим хлібом.

»Та ховайтеся ж, бо сюди йдуть, у наше подвір'я!«

»А їйбо, нездужаю встати! Хай уже йдуть, куди я буду ховатися?« — кажуть тато.

Заходять у хату: «Кольобашка-»Совецька власть« і ще якихсь двое.

»Здрастуйте!«

»Доброго здоров'я!«

»Як живете?«

»Нічого, тільки ось сини в лазні сидять. За що їх посадили?« — питають тато.

»Ось узавтра випустять...« — Кольобашка каже. — »Не волнуйтеся й слухайте, що будемо вам казати, але щоб без крику, спокійно! Щоб були сьогодні ввечері готові. Спакуй-

теся, візьміть теплу одежу й десять пудів харчів. Виїдете звідси.»

»Добре!« — тихо сказати мама.

А в мене сльози: кап-кап-кап!

Списали, що було в хаті, — »до цього вже не маєте права!«

Вийшли вони, а в хаті стало, мов у труні. Де там той крик, де там той плач?..

Катерина все це розказувала похапцем, бо поспішала. Хоч хліба треба спекти їм на дорогу, бо не то що десять пудів, а навіть нашкребти на одне печиво не було в старих чоґо.

Спекла тоді Мар'яна хліб та й пішла вдосвіта з Харитею до Дрижиполя. Тата й мами вже не застала вдома, хата була забита, — двері й вікна навхрест перекреслені двома дошками. Вони вже десь, бідолашні, сиділи в лазні.

Побігли до лазні, — а там людей! Кожне хоче своїх вивести — та до них ані приступу. Міліція не пускає. Можна тільки здалеку дивитися, наче на тяжких злочинців.

Виводили із лазні під конвсом, впізнавала Мар'яна багатьох хазяїв із Дрижиполя і з других сіл. З хуторів — дядину Меланку із дитиною, а дядька Микити не було, бо він десь давно утік, не знати куди.

А своїх не видко.

— Ой, мамо, он бабуня сідають в сани! — побачила перша Харитя. — І дідуньо, й Ганя...

— Де? Де?

— Он-он-но! Туди дивіться! — гарячилася Харитя, смикаючи Мар'яну за рукав.

— Бачу, бачу! О, й Микола й Василь із ними! О! Та й дядько Андрій тут!

Кожне впізнавало своїх, як виводили та садили в сани. Як посадили всіх, без кінця їхала валка сошею. Із Дрижиполя, із сусідніх сіл і хуторів... Але вони всі, Христині дочки, — Мар'яна, Катерина, Настя, Олександра, Василина, — бачать тільки своїх. Біжать іззаду, мов цуцики. Їх відганяють, — крик, плач до неба несеться. Їх відганяють, а вони таки біжать... Міліція гонить, — так вони поза крамницями, поза хатами біжать, — щоб хоч здалеку надивитися.

Мар'яна згадує це й не помічає, як великі сльози падають просто в діжку з тістом. Чи ті бідні мама хоч на копійку кому що злого вчинили? Все життя тільки й знали, що робити та роздавати... Зробили собі — на старість ви-

силку... Чи ще там їх Бог милує, чи вже десь із голоду та холоду померли? Не довелося й душу віддати Богові в своїй хаті...

Десь і Кіндрат оце зійшов з очей, як почув, що й на нього вже беруться. Вона з Харитею удвох зосталася. Прийде ніч, — і очей не сплющить. Все передумує. — як на це господарство стягалися, як вони робили. В саду кожна щепка, як рідна дитина. Як же його тепер кидати? Ну, а потім куди?

Все Мар'яні ввижається, що от уже за ними йдуть. Десь шерхне, десь шелесне, десь собака завис, — вже вона схоплюється й будить Харитю:

— Вставай! Уже йдуть!

Бо то не знати, як воно буде. Одних уночі забирають нагло, як от хуторян, що й не встигли взяти з собою нічого. А другим кажуть напередодні. Котрі розумніші, та повтікали, то ще може як перебудуть оцю лиху годину, це безголов'я...

То що? — заперече сама собі Мар'яна, — он дядько Микита Саргола втік безвісти, а вони першої ж ночі, як зайшли по хуторах, то до дядини приїхали...

Сестри Васиlines чоловік був за їздового. Від колгоспу йому такий наряд випав.

Приїхали вночі, збудили дядину й сказали негайно збиратися. То Васиlines Мехтодь уже сам поліз на горище, набрав їй найкращої муки й ще там чого, щоб не бачили ті гицлі. А згубила дитина черевика й не могли знайти поночі, то вже якось доїхали до лазні, а тоді Мехтодь побіг додому, та приніс із свого хлопця ще невдягані черевички. Як же в такий сибірний мороз дитину босу везти?

А дядина Улита для людського ока розійшлися з дядьком Андрієм. Геть зібралася й кудись виїхала. Його забрали. Десь будуть разом із мамою й татом горювати...

Харитя тимчасом уже розпалила в печі. Вогонь грайливо й безтурботно палахкотів та нагадував інші часи. Здавалося сном — колись вони були щасливі, не боялися за кожний свій час і годину.

Хліб давно вже посаджено у піч. Мар'яна весь час зазирає до нього й не може добрати, — чого це він не гнітиться? Здається й напалила, а білий та й годі...

Мар'яна скрутила з соломи віхтя й ладналася його запалити сірником.

В цю хвилину щось загриміло над головою.

Грім, чи що? Хіба може бути грім серед зими? Чи вже тепер світ так перевернувся?..

Гр-р! Тр-рісь! О, що це?

Так тріснуло й грюкнуло, що здалося, — грім упав просто на їх хату.

Перелякана Мар'яна вискочила на двір. І їй закаламутилося в голові. Вона скрикнула, зомліла й оперлася об плетений тин.

Верха на хаті вже не було, стирчали самі крокви й бантини. Нагорі працювало кілька чоловік, — здирали бантини. Ламали їх хату, — нагло, ні словом не попередивши їх.

Навкруги стояв їдкий пил, тоненько осідався на галуззя вишневого саду.

Ще якої півгодини — й уже до стін доберуться.

Керував цією роботою... Ладько Черноіван, двоюрідної сестри, Наталки, синок, завзятий активіст і комсомолец.

За Мар'яною вибігла й Харитя. Побачила й задерев'яніла.

Першою її думкою було — там на горищі заховано в них пуд пшеничного посліду, їх велике багатство. Мама берегли, щоб було чим закропити душу на великі свята, бо вже давно сиділи на яшному. Та в цю ж мить забула за послід, — побачила зомлілу маму, безсило схилену коло тину.

— Чого роти пороззявляли? — крикнув згори на тітку й сестру в третіх, Харитю, Ладько. — Вас добром просили, то ви не хотіли? Викидайтесь із хати, бо зараз почнемо стіни ламати.

Харитя не знала, — чи їй матір рятувати, чи послід на горищі, чи скриню в хаті, — а чи прогнати цього дурноверного Ладька, підлизника до совецької власті.

— Мамо, мамо! — тоненько запищала вона, вчепившись матері на шию. — Яке вони право мали до нашої хати?

— Не ваша тепер! Це колгоспна! Колгосп продав радгоспові з умовою, щоб за один день розібрали... — осів трохи Ладько, побачивши, що тітка не підводиться, а Харитя його не боїться.

— А ми ж куди? — питала Харитя.

— А ви, куркулі, йдіть, куди хочете...

— То я й на тебе скажу, що ти куркуль, та й що ти мені зробиш? А січкарю нащо розібрали й сховали?

— Поговори-но мені ще... — промурмотів Ладько.

Покинув сокиру, що орудував нею, і почав злазити з хати.

— Як не хотіли добром слухати... — бубонів він сам до себе й широким, рішучим кроком пішов до хати.

За кілька хвилин ті клунки, що недавно спаковували Харитя з Мар'яною, вже були надворі, власне, в саду, побіч напіврозібраної хати. На підмогу Ладькові прийшли Чоломбисько й Гапка — голова сільради.

Винесли туди ж, у сад, скриню, почали виносити начиння.

Мар'яна ще й досі не промовила й слова. Німа сиділа на землі, коло тину й дивилася, як розв'язують клунки й розвішують її, ще дівочькі, вишивані сорочки, спідниці, рушники та інший скарб на вишневому галуззі. Не помічала, що кожух її майже не вкриває, хоч Харитя наче й вгорнула її.

Харитя бігала поміж розвішаним і розкладеним добром, кидала очима на всі боки, — боялася, щоб не здогадалися, де вона сховала квітчасту, тернову, ще бабину хустку. Час від часу вона прибігала до матері, щось поправляла на ній і знову кудись бігла. Не могла всидіти на місці.

Вже все начиння стояло надворі, вже починали розтягати стіни. Тоді Мар'яну й Харитю одігнали далі, Мар'яна сіла знов, вже по той бік тину, — така чогось слабість пішла в ноги. Дивилася й, мабуть, нічого не розуміла. Чого це підходять люди з села, їх таки сусіди, — й питають?

— Ця спідниця скільки коштує?

Чоломбисько казав якусь дрібну ціну. Вже хотіла брати спідницю жінка, як друга набавляла карбованця й забирала собі.

Так одну річ за другою продавали, а Чоломбисько тільки покрикував:

— Кто больше? Кто больше?

А хати вже не було. Стояла лише піч із ще невипеченим, забутим хлібом.

V.

Якби можна було завернути хвилину! Ту хвилину, коли зважував: так, чи ні. Якби владна була людина, чи бодай людство, чи хоч самі боги, над часом!

І в безсилості своїй перед менущою хвилиною людина знеможено стискає скроні руками.

Так стискає Серафим Кармаліта свої скроні, виходячи від Валер'яна Климовича, непомітного статистика райвиконкому.

Якби Серафим у ту хвилину, назавжди зниклу, сказав:

ні! Він би тепер вже може не існував би, може був би десь у Казахстанських шахтах, чи сибірській тайзі, — але не в засланні духовому, не в смерті моральній. Та хвилина була ембріоном в сіх життєвих можливостей, з неї могло б народитися зовсім інше теперішнє, ніж те, що є.

Вже кілька років носить на душі Серафим Кармаліта оцей важкий тягар — таємне співробітництво в ГПУ. Він зобов'язаний щотижня доповідати начальству про всі свої зустрічі й розмови. Начальство не обмежується усними звітами й вимагає про все писаної документації.

Коли б спитати Кармаліту, — чому він пішов на цю роботу? Чи щоб урятувати себе від арешту й заслання, чи з ідейних переконань, що революція потребує не тільки парадних героїв, а й сажотрусів та »золотарів«, чи з любови до ризикованих та гострих ситуацій, з авантурницьких нахилів — він би не сказав точно.

Одно тільки вірно: любив усе життя гратися з небезпекою, відчував якийсь п'янкий холодок від серця до п'ят, коли доводилося йти на ризик.

Кармаліта недарма називав себе не раз »скороченим виданням історії України в швидкісних темпах«. Це була достоменна правда, що в п'ятнадцять років він уже виходив із обрізом на широкий шлях, уявляючи себе не то Карлом Моором, не то Кармелюком. В такий спосіб намагався він тоді поновити потоптану справедливість на землі, на Україні.

Так само щиро всім серцем кинувся він у крутіж петлюрівської епопеї, серце його палив жар боротьби за Україну. То був шлях до відновлення дорогої йому справедливости, в яку залюблений був він ще змалку.

Коли відступала петлюрівська армія з України, його звалив тиф. Трапилося це з ним на Дрижипільщині, в селі Марійці. Одна проста сільська жінка виходила його, як рідного сина, й він, оклигавши, знову пішов у широкий світ.

І тоді він не здався, ідей своїх національних не розгубив, з натурою не розстався. Він, будучи з природи красномовним, бо мав багато чого сказати, і цим може гадаючи притамувати той жар, що палив його душу, став попом. Це було в ті часи, коли другі священники скидали з себе рясу, коли писали в газеті про те, що релігія — опіум для народу, коли народ будився та не знав, які шляхи сліпі, а які ведуть у майбутнє. Саме тоді Кармаліта набрався дерзання й став автокефальним священником.

Правда, не довго був він ним. Йому було ще тільки двадцять років, він був не хто, як неук, невіглас. Він дуже скоро побачив, що наслідки його вчинку не викупляють жертви героїзму. Не мав він і поля для розмаху, і треба було йому ще вчитися.

І він із викликом, навіть не постригши своїх локонів, але змінивши рясу на облатаного, смішного козушка, пішов учитися до університету із довідкою, що він — син горлівського шахтаря, походженням із села такого-то. Довідку йому видало рідне село, бо це не суперечило дійсності. Батько його загинув у шахті, як він ще був малим, а він виріс у материних родичів.

І от там, у вузі, сталася з Серафимом Кармалітою дивна метаморфоза. Ті ідеї, які жили в ньому, яких він доходив самотужки, ідеї великого й справедливого гуманізму, не для верхівки, а для широких народніх мас, виявляється, вже давно й краще за нього розроблені у книгах великих мислителів та революціонерів. Перша книга з політмінімуму і взагалі перша книга з політичної освіти «Історичний матеріалізм» Бухаріна, тоді широко розповсюджена по вузах, поставила догори ногами всі його попередні думи й переконання.

Кармаліта мав темперамент політичного діяча, але він плів самотужки, не мав над собою доброго впливу. Жодна філософія й теорія не торкалася ще його незайманого розуму. Він досі боровся за Україну, як підказувало йому серце.

І от діалектичний матеріалізм із залізною логікою доводить, що всі оці місцеві течії, оці національні рухи суть рушійною й революційною силою в умовах капіталізму та імперіялізму, але стають контрреволюцією, гальмом, архаїзмом, реакцією в тілі першої в світі соціалістичної держави робітників і селян.

І гарячий Серафим Кармаліта бухнув заяву до комсомолу. Його прийняли.

Не хотів довгий час згоджуватися Кармаліта тільки з одним: що прагнення незалежного національного шляху України є прагненням української буржуазії, — капіталістів, поміщиків і куркулів. Ніяк не хотів він почувати себе, — українського бідняка й робітника, — сліпим знаряддям у руках отієї спритної, ненажерної буржуазії. Він пішов до Петлюри боротися за те, щоб український хліб, цукор, вугілля й залізо йшли на потреби України а не на процвітання

Москви, на будівництво заводів, електровень, палаців, бібліотек та університетів тут, удома, а не в Росії.

Але в цій душевній незгоді остаточно збило його те, що на практиці, в житті, він бачив багато фактів: найтвердішими, незламними оборонцями національної культури були якраз не бідняки, а заможні шари, — діти кўркулів і попів. Так ствердив і процес СВУ, який аж кровно обходив самого Кармаліту.

А йому, бідняцькому синові, що тратити в пролетарській державі? Ні маєтків, ні десятин не мав, але йому пролетарська держава широко відчинила двері освіти. Йому, й таким, як він, найбільшійшим. Чи ж може зробити це влада, ворожа народів? Бібліотеки — народне добро, користування ними мусить бути безкоштовне, — сказав Ленін. І справді так було. Влада трудящим! Нетрудовий елемент мусить в інтересах народу змінити свою хижачьку природу, або зникнути. Культуру й мистецтво — в найширші маси!

Чого ще треба? Мир халупам, війна палацам! Чого ще людині треба?

VI.

І дивно! Так само руба поставив питання й перший слідчий, як викликав Кармаліту до себе, деь по якимсь часі після вступу його до комсомолу.

Це було в ті часи, коли всі вони, студенти й студентки, бігали по літературних вечірках, коли всі вони писали і всі хотіли бути письменниками, а хоч »болельщиками« . . .

Це було в ті часи, коли єгипетська богиня, Тося, водила його по міських вулицях, хоч була вона з ним, а хоч і не була, коли все, кругом точило щастя п'яної радості . . .

О, Серафима Кармаліту вже давно вивчали! Перед носом у себе слідчий тримав цілу теку Серафима Кармаліти: знали достеменно всю його незвичайну біографію, думки й навіть окремі вислови.

— Скажіть, будь ласка, чи ви комсомолец? — питав слідчий, кидаючи оком то на нього, то на папери.

Так, ніби він не знає!

— Комсомолец.

— Чи не скажете ви, які мотиви керували вами, коли ви вступали до комсомолу? Тільки так прямо, щиро кажіть, бо ми однаково все знаємо.

— Ви може думаєте, що я хотів комсомольським квит-

ком приховати те, що я був бандитом, петлюрівцем і попом? — сміливо відповів Кармаліта. — Ні, не тому! Я щиро вірю, що єдино комуністична партія, вчення Маркса й Енгельса виведуть Україну на шлях найвищого її розвою. Я хотів навчитися, як це робити.

— Ми вам віримо, — сказав слідчий, проникливо глянувши на Кармаліту з-над теки.

»А чого ж ви хочете?« — хотів запитати Кармаліта.

— І таких людей... Вам, звичайно, не треба тлумачити, що комунізм сам не вродиться, його треба створити, за нього треба боротися, треба бути чорноробом... Треба довести...

В такому дусі вони довго говорили, але до чого те вело, Кармаліта ще не розумів. Може хто доніс, що він — невитриманий комсомолец, може в зв'язку з минулим?

— Я щодня й щохвилини це доводжу, — знизав плечима Кармаліта.

— Якщо ви справді бажаєте бути корисним революції й українському народові, то доведіть це. Допоможіть нам!

— Як? — довго не розумів Кармаліта. — Я живу для України й все робитиму для неї по зможі. Я вже усвідомив, що найкращий шлях, є шлях соціалістичної України.

— Але в неї є багато ворогів. Доведіть, що ви щиро бажаєте працювати для соціалістичної України.

Кармаліта мовчав і ждав. Що він хоче?

— Допоможіть нам!

— Себто... бути?..

Кармаліта не міг вимовити те слово, хоч уже й мелькнуло воно в голові.

— Допоможіть нам викривати ворогів соціалістичної України. Якщо ви щирі — вони й ваші вороги. Якщо ви справді бажаєте прислужитися революції...

Кармаліта мовчав.

— Подумайте над цим! Ніякого насильства над сумлінням вам не треба робити, — якщо ви щиро все тут говорили. А інакше... Вас можуть викинути з вузу за ваше минуле... Ніде не приймуть на роботу... і правильно: якщо людина до нас ворожа, то чому ми повинні їй давати роботу?

І, бачивши, що Кармаліта мовчить, додав:

— Може трапитися щось і гірше...

— То в чім же справа? Якщо я — ворожа людина, то чому ви мене не заарештуєте? — обурено відповів, нарешті Кармаліта і хотів встати. Він погроз слухати не бажає.

Слідчий вчасно зловив цей порив і попередив його тим, що посадив лагідно назад і якнайсердечніше сказав:

— Ми вам віримо! Але мене дивує — ми робимо вам честь, а ви... ще думаєте. Інші самі до нас приходять, а ми з ними не хочемо говорити. Який же ви після того комсомолец, якщо ухиляється від?.. Нам доручено вас притягнути до роботи. Зрозуміли?

— Це все я розумію... почав Кармаліта. — Але ви дуже невдало вибрали кандидатуру. Я по характеру своєю нездібний...

— В цьому нема нічого важкого! — перебив слідчий.

— Я нездібний на провокацію, — договорив свою думку Кармаліта.

— Ми збороняємо нашим людям провокацію! — суворо подивився на нього слідчий. — Ви повинні завжди говорити так, як думаєте, у згоді зі своїми переконаннями й сумлінням. Але ми хочемо знати від вас усе без приховування.

— То будь ласка! — зрадів Кармаліта. — Питайте мене зараз про все, я ніколи нічого про себе не таїв. Ні перед ким.

— Як ви згодні, — зрадів і слідчий, — то треба дати підписку. Це порожня формальність, але все ж, без цього не можна...

Кармаліта мовчав. Довго, напружено. Власне, це добровільно приходити на регулярні допити. Але ж він нічого не збирається таїти від них.

То чого має якісь підписки давати?

— Повірте, що це дуже інтерна робота, — спокушав слідчий. — І коли ми обмірковували вашу особу, то брали під увагу якраз вашу вдачу. Ви захопитесь, ось побачите! І потім самі сміятиметесь над своїми ваганнями.

Слідчий навіть перейшов уже на другий тон, протилежно до офіційного початку їх бесіди. Він запевняв, що з Кармаліти вийде прекрасний чекіст, що йому, можливо доручатимуть найскладніші завдання міжнародного значення... Можливо, йому доведеться побувати закордоном...

— Я... я не вмію... — відмагався Кармаліта.

— І я не вмів, от уже скільки років працюю...

Слідчий по-батьківському, терпляче, годин з чотири розмовляв із Кармалітою, розпитав про батька шахтаря й про матір, чи давно батьки померли, чи є брати й сестри...

— Ось побачите, тут ви знайдете нову родину... — казав він, зловивши сумні нотки в словах Кармаліти.

Зрештою, вони розсталися, скріпивши своє знайомство розпискою. Звідти Кармаліта вийшов таємним співробітником ГПУ.

VII.

Саме тоді й покинув Кармаліта інститут. Все так склалося.

По-перше, він відразу втратив усіх своїх друзів, він утратив смак дружби, уникав її з тими, кого любив. Бо мусів про них звітуватися. А цього він не хотів. Не міг він про Тосю, про ту містичну хвилину комусь розказувати, коли сонце заграло на вершечках тополь, а внизу бродили тіні й мороки, а вони з Тосею стояли й мовчали, сповнені чудом бути вдвох.

Це було понад його сили.

По-друге (а може це й по-перше), — нема чого чекати. Раз Україна має бути соціалістичною, то треба цей соціалізм будувати, а не ждати, що він сам із неба впаде.

Кармаліта вибрав саме те село, де колись помирав від тифу. Назавжди запам'яталася йому матірня ласка добрячої, саможертвенної селянської жінки, яка не шукала ніякого інтересу, ніякої оплати за свою доброту. В часи душевного спустошення впливав її світлий, невмирущий образ і нагадував, що крім залізної логіки діалектичного матеріалізму, є в світі й необраховані, невмотивовані, нематеріальні цінності, — людяність, духовна спільнота, саможертва. Вони безсмертні.

Вони — ланцюг, протягнутий від поколінь минувшини до поколінь прийдешніх.

І от в тім місці, яке видає з себе такі чисті, безкорисні характери, він повинен розпочати нову сторінку в історії України.

Він таки знайшов ту хату, ту сім'ю, де вмирав колись. Але тієї жінки вже не було. Довідався, що померла від тифу. »Тут якийсь петлюрівський вояк лежав без пам'яті, а мама коло нього ходили, доглядали, заслабли та й померли«, — розповідала дочка її, Наталка.

Кармаліта стримався, не сказав, що то він і є. Нащо?

Нацадки її, сини й внуки — вже були серед перших, що організували комуну »Вперед«. Карпа не застав, той покинув комуну й виїхав десь на Одещину. А з Наталчиним сином Ладьком, щодня тепер бачиться...

Кармаліта думав, що свій тягар він залишить, покинувши місто, божество і друзів. Але ж ні! Якщо він колись був у щасливому стані невідання, то тепер знав, що увесь час багато незримих очей стежать за кожним його рухом. Коли не він розкаже сам про кожен свій крок, то розкажуть інші. Бо тепер в кожному він міг вбачати такого ж таємного агента, як і сам, зобов'язаного доповісти про всі зустрічі, слова, жести...

І він у стосунках з усіма нарочито, підкреслено демонстрував свої ідеологічно-витримані, радянські позиції, щоб спиняти необережних. Він, який так любив свавільний вибрик думки, сміливість.

Не раз і в нього, хоч і палкого послідовника Кампанелли, свербів язик поділитися ворохом думок про комуну. Як би він хотів бути на місці того п'янички, Соловея Стрижа, який може дозволити собі розкш прийти до комуни й насміхатися:

— Я регулярно навідуюсь полюбуватися, як росте соціалізм серед цих злаків індивідуалізму...

Як хотілося йому часом посміятися ввічі, з перцем, щоб аж у носі закрутило!

І навіть такого простого бажання не може він здійснити. Зв'язаний, вкладений у рамочку «ідеологічної витриманості», заточений у незриму темницю, з обрізаними крилами.

Принаймні, нікого не спровокував він. Та проте, мусів щодня сповідатися — його й у Дрижиполі знайшли. Ну, а коли б ні? То п'ять, десять його знайомих розказали б те, чого не договорив він, — про різні «висловлювання».

Хай би стежили за ним, — кат його бери! Але коли б він цього не знав!

А то він ходив наче з зав'язаними очима. Його всі бачать, — він нікого. Його про всіх допитують, а він не знає, хто на підозрі, хто — на службі, як він. Слепе знаряддя чисієсь волі. Оце такий простір для його химерної, жадливої діяльності, вдачі? Собака на прив'язі!

Кармаліта пригадує собі, що він не хотів уже раз бути сліпим знаряддям. У своєї буржуазії, яка використовувала його національні почуття.

А хто ж ці? Друзі його народу?

І так він тягнув оцей ланець і щодалі, то нестерпнішим здавався він йому. І тут знайшлися приятелі, яких він любив, а мусів їх потай кусати безкарно, вони нічого не підозрюють. Бо хто вони — не знав.

Начальство все настирливіше вимагало відшукувати, відкривати клясового ворога, шукати змов, таємних організацій. Вже кілька разів допитуються чомусь про Дуб'ягу, вже ось другий раз про Тараса Сарголу, — про якісь анекдоти проти колективізації... А може й Тарас, і Дуб'яга?..

Того ж бандита Дуку Валер'яну Климовичу хоч роди! Хоч яловий, а телесь! — як любив казати Яків Дуб'яга.

Кармаліта рішучо ніде в Дрижипільщині не бачив того нав'язлого у всіх на зубах куркульського опору. Людей, як баранів, як курчат, ловлять, звертають голівки їм, б'ють, як телят на різниці, люди тільки вгинають все нижче й нижче голови, тягнуть кляте ярмо...

Серафимові Кармаліті аж спинилося серце від цієї думки.

Так він працює на те, щоб швидше запрягали людей у тяжке ярмо, орали лихом, лихом засівали? Так оце отак допомагає він процвітати соціалістичній Україні?

А на що перевелася комуна, яку він так любив! Що сталося з людьми, які ще недавно горіли ідейним запалом!

Духовому зорові Кармаліти, загостреному в самотності, давно вже розкрилися два шари, дві кляси, два полюси в комуні. Вони поволі, але певно викристалізувалися.

Одна кляса хотіла користуватися привілеями, жити в достатку, користуватися правами комунара, посилати дітей учитися. Друга кляса повинна була працювати, була обставлена безліччю різних «табу», — приписів, штрафів, нарядів... і не сміла підіймати голову. Власне, ця друга була на батрацькому становищі.

З подивом і жалем дивився Кармаліта на те, що комуна не тільки не вибивала з голів інстинкту власності, а навпаки: люди тут зривали одне одному очі за кожну дрібницю, всяке абищо викликало заздрощі, дріб'язкову колотнечу.

В соняшному місті Кампанелли характери обгороджуються, а в комуні «Вперед» Кармаліти — паскуднічають, здрібнюють, насмоктуються випарами заздрощів і егоїзму, зненавистю до товариша.

То чого варта його праця?

Ех, краще не думати! Однаково, ніякого виходу він не бачить...

VIII.

З каламутного туману подій останніх днів, як притупився й занув біль утрати десь глибоко в серці, Тарасові ви-

плило на поверхню свідомости, що його викликав до себе новий секретар райпаркому, Шварцов.

Здається, повістку із штемпелем »дуже спішно« прине- сено в день похорону Федька.

Тарас не звернув тоді ніякої уваги на цей нікчемний ли- сточок паперу.

Всі вони були прибиті страшним нещастям, що нагло впало в хату. Викликали телеграмою Оксану з Уманя, де вона віднедавна жила.

Батько, — може вперше в житті, — гірко плакав від свого власного нещастя і просив у них, дітей, прощення.

— Простіть, діти, — казав він до Оксани, Тараса й Галі, — простіть мене, як я може колись вам що лихого вчинив. Може я був коли недобрий, несправедливий до вас... Я не бачив нічого гарного змалку, мами не мав, то й сам став та- ким...

А Федько лежав у цей час у церкві — невпізнаний, спо- творений, синій, чорний, — з печаттю передсмертної муки і скарги на жорстокий злочин проти його сімнадцятилітньої долі.

Закатованих хотіли покласти на ніч у старій волості, де час від часу, як збиралося багато заарештованих, робили хо- лодну. Але мама з несподіваною рішучістю запротестувала. Хоч цю останню ніч хай перебуде в урочистій святості, в храмі, а не в захарканій холодній.

Прийшли від райпаркому до них і сказали:

— Вирішено ховати всіх з музикою, громадським похо- роном. Вони загинули на радянській роботі.

— Тепер, мертвого, хочете відвоювати собі, а як був живий, то ви його відганяли... — гірко сказала мама. — Не хочу я!

Ніхто не розумів серця матері. Для них всіх була це сен- сація, неприємність, страх... Страшна доля юнаків викли-кала жаль до них... Але що смерть ця гвалтовна роздерла навпів серце матері, — цього ніхто ніколи не збагне, доки не переживе сам. І як переживала вона, — така вразлива на найменшу дрібницю?

Районові власті не хотіли знати цього. Вони хотіли з по- хорону зробити політичну демонстрацію, а ці куркулі дер- жаться за свої забобони.

Сарголи поховали свого сина церковним обрядом, із свя- щенником і без музики.

Так захотіла мати. Що могла найкращого, те дала своєму

синові наостанку. Хоч похований хай буде по-людському.

В хаті, де все ще віяло недавно урваним життям, де кожна річ нагадувала про Федька, увесь час говорили майже пошепки, майже не говорили. Мама замкнулася в собі, вона сама з собою переживала свою невитравну скорботу. Вона зовсім змінилася. І так завжди сумний її погляд став зраненим, страждання втрати точило її. Вона тепер вже ніколи не всміхалася, не було в ній гумору, вона мов погасла.

А в Дрижиполі тільки й говорили про це. Хто замордував хлопців? І сходилися на одному — Дука.

Про цей виклик до райпаркому Тарас нагадав тоді, як вдруге, вже до школи, прийшла звідти повістка. Що там могло бути таке негайне? Може в зв'язку з загадкою їх нещастя? Може райпарком натрапив на сліди злочинців і потрібні якісь додаткові відомості?

З думою десь далеко-далеко зайшов він до райпаркому.

На такі офіційні виклики ще ніколи не ходив. Дмитро Степанський ніколи його не викликав, — але Дмитра вже не було. Його недавно зняли з роботи за невиконання плану колективізації в районі.

Тарасові довелося довго чекати. Нарешті, його впустили до нового секретаря.

Шварцов без зайвих передмов, бундючим тоном, мов до наймита, сказав:

— До нас дійшли відомості, що ви дискредитуєте одного нашого цінного робітника, розпускаєте про нього всякі брехні.

— Я? Кого саме? — мов прокинувшись, запитав Тарас.

— Ми не можемо дозволити, щоб в с я к и й, — чогось підкреслив слово «всякий» Шварцов, — щоб всякий оббріхував наших робітників... Трахтенберг — випробуваний старий комсомолец...

А-а-а! — зрозумів, нарешті, Тарас.

Так оце вони заради цієї дрібниці хотіли, щоб він у день похорону брата йшов до них «дуже спішно»?

— Я нічого не брехав.

— Ви, здається, вчитель? — подивися згори вниз на Тараса секретар райпаркому. — Свідома людина, а ніби не розумієте, що дієте на руку клясовому ворогові. Вам прийдеться подати спростовання.

— Чого?

Тарас не розумів, чого цей Шварцов говорить із ним

начальницьким бурчливим тоном, уникає дивитися ввічі... А як дивиться, то наче не бачить живої істоти, а лише спинку крісла.

— Чого? — перепитав, а вірніше перекривив Шварцов.
— Вашого наклепу...

— Але ж справа була так, що обоє ми зустрілися вночі й перелякалися одне одного, але ніякого Дуки...

— Про Дуку нам дозвольте знати!.. — перебив Шварцов.

Не дає навіть говорити.

Страшним холодом чужости війнуло на Тараса від цього секретаря. В цей час, в дні найбільшого горя, горя на все життя, оцей плюгавець морочить йому голову якимись нісенітницями, не вартими виїденого яйця. Хіба його доторкнула їхня жалоба? Чуже й байдуже воно йому, зате Трахтенбергів сором прийняв он як до серця.

Тарас розгнівано встав і запитав:

— Оце все? Я можу йти?

— Ні, я ще не скінчив...

Цікаво! Що ж ще?

— Крім цих антисемітських пліток, ви, я чув, розповіджуєте антирадянські анекдоти. — Шварцов заглянув у якусь теку. «Чи буває у вас мігрень?» — «Що ви? Я на нього доніс навіть у ГПУ!» Це вашої фабрикації? Також про попа...

— Про якого це попа? — розкрив очі Тарас.

Можливо, він і розказував десь якусь анекдоту. Їх так багато ходить. Але ж...

— Отже, ви не заперечуєте?..

Тарасові хотілося встати, плюнути й піти. Яка різниця — чув чи не чув, розказував, чи не розказував?.. Воно це все так далеко від нього. Хтось їх творить, ці анекдоти, вони переходять із уст до уст. То це добре, що люди не втратили здібности сміятися.

— Гаразд, я замкну рота, — бовкнув Тарас, встаючи.

— Ні, я маю до вас ще одну справу, — настирливо вчепився до своєї жертви Шварцов. — Тут у Дрижиполі живе один куркуль, нетрудовий елемент. Також на прізвище Саргола. Мав до революції крамницю, будинки й сто двадцять десятин землі. Чи він вам якийсь родич, чи так однофамілець, випадково?

Шварцов ще й збиткувався! Тарас повинен був сам сказати:

— Це — мій батько!

В іншій обстанові, коли б це був Дмитро Степанський, людина більш менш широкого діапазону, а не ця напіндочена чужа жаба, що ледве цідить до тебе звисока й презирливо слова, коли б Тарасова душа не була в глибокій жалобі, — Тарас би розмалював батька в смішних і зворушливих рисах, як це не раз вони з Федьком та Галею й мамою робили. Справді бо, химерна була в їхнього батька вдача, — така товстошкурість у буденному житті, а така тонка, ніжна вразливість до всякого гарного, до мистецтва. Якесь дитинне замилювання до свого соплчаного виробництва, безжурність, вічні походеньки по okazіях. Політичний світогляд, що вільно вкладається в три слова. Тарас вбачав у долі свого батька життєву невдачу, — має душу мистця, а все життя робив не те, чого прагнула та душа.

І якби це був Дмитро, він би йому без вагань, чисто-сердно сказав, що Тарасові з батьком не по дорозі, батько його ніколи не переробиться на революційний лад і що не хоче він, щоб його з батьком мали за одне нерозривне.

Йому ж, цьому огидному Шварцову, він сказав:

— Ніколи в мого батька не було ста двацяти десятин, а лише п'ять. З них він уже здав державі три гектари.

— Не все одно, що в батька, що в діда? А чи ви маєте з батьком які зв'язки?

Нахабство Шварцова ставало щораз нестерпніше.

— Так! Той зв'язок, що він є мій батько...

— Це, по-вашому, не є зв'язок? Хто дійсно пориває з клясовим ворогом, той публічно в пресі його зрікається.

— Я цікавий знати, як це зробити, щоб він перестав бути моїм батьком? І ніяка заява не в силі моїх обов'язків перед...

Але Шварцов не дав договорити.

— А вам не заважає працювати в радянській школі, виховувати молодь у пролетарському дусі...

— Що?

— А те, що ви — куркульського походження!

»Якого ж ти походження?.. Твій батько оселедці, чи сірники продавав?« — хотілося спитати Тарасові. Він з викликом відповів:

— Ні, не заважає.

— Ну, так нам заважає. Антисемітів, куркулів і анти-радянськи настроєних вчителів нам не треба. Як ви можете

виховувати дітей у антирелігійному дусі, коли ви влаштуєте попівські похорони?

На якусь мить він навіть подобришав:

— Раджу вам подати заяву про звільнення. Все!

На цьому закінчилася розмова Тарасова з диктатором Дрижипільського району.

VIII.

З кабінету секретаря райпаркому Тарас пішов просто додому з почуттям, наче його побито палицею, мов нубійського раба.

Він не чекав, що знайде вдома якусь розраду. Його тягнуло додому, як тягне на могилу до свого близького.

Пустка вдома стиснула йому серце. Сестра Оксана із дитиною вже поїхала, Федько відійшов від них назавжди, Галя була на роботі.

Батько, начепивши на носа окуляри, скинувши піджака, стругав рубанком. Йому забракло грабель і він ретельно коло них трудився. Нащо вони були йому потрібні, як він років з п'ятнадцять не був у полі?

Зате мама сиділа, згорнувши руки. Цього ніколи з нею не бувало. Вона завжди була в русі, цілий день. А тепер сидить, дивиться поперед себе — нічого не бачить.

Кому потрібне було Федькове життя? Хто, жорстокий, убив його? Яке право мали вбити її дитину? Якби був хворий, то не так може тяжко було б його втрачати...

Кому було потрібне життя цих трьох юнаків? Ще й візник коло них загинув.

Казали, якась шайка циган уже не одне таке вбивство вчинила. Казали, що вона лютує по всій окрузі і, грабуючи по дорозі людей, закидає мотузки їм на шию, душить, а потім роздягає.

В голові їй проносяться ті можливості, що могли б запобігти нещастю. Якби спинила, сказала: не їдь! Т'адже їй снівся сон — відрубала пальці на нозі й кров дуже йшла.

В день виїзду він казав: »Так чогось не хочеться їхати, як умирати!..« Чом не сказала: »Ну, то не їдь!«?

І мама чуває свою непростенну вину.

Чом вони не послухали, не переночували в Кривчунці?

Того дня страшного згодили хлопці одного чоловіка, щоб їх відвіз додому. Чоловік уже запряг коні, вже посідали на

сани, як у візника щось обірвалося в упряжі. Чоловік розпріг коні й сказав:

— Не поїду! І вам не раджу. Ночуйте, а поїдемо завтра! Молоді хлопці, дурні ще! Почали сміятися з бабських забобонів, згодили другого. А якби так послухали? . .

Мама хоче перенестися в стан сина, в ту хвилину, хоче сама пережити ту передсмертну його годину, смертельний жах . . . Може б йому тоді легше було? Може кликав у останню хвилину її?

Вона нічого іншого, крім цього, не може й думати.

А це ще щось має бути. Такий знак. І вона боїться про той знак думати.

Прийшов Тарас. В інший час він би зразу розказав про допіршню сутичку із Шварцовим. Тепер не сказав. Пожалів. Ще додавати досади?

По хаті бродив жах, сум, моторошність. На столі лежав образ.

— Де ж це тато?

— А де ж! Он, струже щось! Грабель йому притьмом забракувало. Тут такий знак . . . а йому за всі голови. Чи це ще перед яким нещастям чи що? Чи вже ми такі грішні перед Богом?

— А чого образа зняли?

Мама із страхом подивилася на стіл.

Вони впірнали все глибше в якийсь каламутний, зловісний вир, їх мов тягнуло туди на дно.

І Тарас повів очима туди, де дивилася мама.

— Ти знаєш, що сьогодні було? — мама знизил голос до шепоту. — Встала я рано, хотіла перехриститися до образу, а образа нема. Кілочок є, образа нема! — Страшно мені стало, але думаю, — може батько нащось ізняв? Коли глянула вниз, — стоїть образ, притулений до стіни, на землі, цілісінький. Наче його хто навмисне зняв і поставив.

Мороз пройшов Тарасові по шкіру.

— То може тато?

— Та ні ж бо! І нікого чужого не було. Це нам усім ще щось страшне буде. Образом цим мама мене благословляла, як ішла я до шлюбу. Щось страшне буде . . . — поширеними зіницями вдивлялася в майбутнє мама.

В цім явищі, справді, було щось надприродне. Але Тарас, щоб заспокоїти маму, почав казати:

— Не видумуйте, мамо! Ви за всіх переживаєте та до серця берете. Вже з нас досить того, що є . . .

— Ой, ні...

А, власне, цей моторошний жах, що бродив по їх хаті, торкнув його своєю холодною лапкою, ще тільки він зайшов.

— Дай, Боже, щоб нічого більш не було! — перехристілася мама. — Може там із Оксаною в дорозі що трапилося?

Прийшла додому Галя. Щось зарання з роботи.

— А ти чого плачеш? — запитав її Тарас, побачивши, що очі в неї почервоніли й понапухали.

— Вигнали з роботи! — розревлася Галя на всю хату.

Мама й Тарас переглянулися. А що?

— Дурна! Та й чого ж так до серця брати? — потішав її Тарас. — Та розкажи, як було, не реви!

— Викликав мене... голова профспілки... й сказав... що мене виключено з членів спілки, а на роботі не член спілки не може бути.

— А, Господи! І нащо нам були ці хати? — розпачливо скричала мама. — Якби ж не хати, то й Федько був би жив... Чи йому потрібна була оця дурна робота, як він хотів учитися... А тепер вам усім горе, всіма вами накладаються...

»Вам усім...« Тарас же ще не сказав, що й його сьогодні вигнали з роботи.

І не мав він сили сказати.

7. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ВСІ СТО

I.

Дуб'яга не знав, що над ним згущуються тучі. А вони гурдилися над ним аж із самої весни.

Комуна росла, членів більшало, вже було два осідки: старий панський двір із п'ятикутнім домом посередині і господарство в Дрижипільському урочищі. Дуб'яга почував себе хазяїном величезного господарства, бо й землі прибавлялося. Старі комунари вважали себе ідеологічними керівниками нових, вищими на цілу голову.

А як новітні не хотіли визнавати цього першенства, то часто відбувалися дрібні й серйозні сутички. Рада, якій на своєму віку доводилося гасити багато колотнеч, не звертала на це великої уваги. В »колективному казані« перекиплять, хай там погалакають!

Велике й різноманітне господарство комуни вимагало робочих рук і, звичайна річ, саме новим членам і випадало бути тими робочими руками.

Але тут виявилася дуже неприємна для ідеї комунізму річ. Нові члени знати не хотіли якоїсь там спеціалізації. Їм дуже не сподобалося, що двоє-трое видатних комунарів-фундаторів саме в жнива поїхали на курорт лікуватися, а кількох молодих комуна восени послала вчитися, пристойно одягнувши їх перед тим.

— Як робить, то всім робить, а то хтось із себе строїть ледачком, а ми батраками ходимо... — стало в комуні лютючою фразою.

Дуб'яга, переконаний, що »нових членів треба пасти«, що біднота робити не вмів, частенько нагукував на котрогось сирого хлопця. То в однім кінці, то в другім чути було його погукування.

— Нащо багаття розпалив коло кіп? Лінувався відкинути пирій? Ще спалиш увесь хліб! Це щоб ми не доглядли...

— Роби й грудьми, то не будеш людьми, — понуро відповідав »батрак«.

— А ти головою роби!

Десь у другому місці:

— Це чого ходиш з підбитими очима? Хто тебе побив? Членам колгоспу соромно ходити із синіми очима!

Ще в іншому:

— Нащо ти віддав картоплю братові?

— Я тільки з погребя виніс, — виправдувався »батрак«.

— А нащо ти віддав?

— Як дощ ішов... посадити на городі...

— В нього ще город неораний!

— З'ораний.

— Я вчора йшов, то неораний... Як ти будеш із братом усякі махінації робити... нас не здуриш...

А то чуеш:

— Ми в вас, як батраки, робимо, що приказуєте...

— А ти вчора прийшов та й хотів зразу приказувати?

— Он другий, теж член, ціле літо пролежав у кімнаті, — натякав »батрак« на »кандидата на попа«, — студента Кардаша, брата одного з членів ради.

II.

Цього дня рада ніяк не може знайти притулку, все їй заважають провадити засідання. Втікла аж у сад.

Рада сиділа в саду під великою яблунею, коли підійшов Ригорко Безсмертний. Став, сперся на вила.

— Беріть-но, та ви ще хоч по три гарбі скидайте, бо я вже сімнадцять скинув, то таки втопився.

— Чи ви бачили таке диво? — видивився на Ригорка рільник, Решетило.

— Хто це тебе сюди кликав? Не бачиш, що ми заняті?

— Ти, чоловіче, контрреволюцію тут не розводь, — суворо почав виговорювати Дуб'яга. — Поставили тебе до молотби, то роби! А маєш щось, то обжалуй на загальних зборах. Там побачимо, який то ти член комуни... То, що ти три дні поробив...

Але Ригорко не злякався.

— Ви, хлопці, не дуже лякайте, бо як викинете мене, то я собі раду дам, але й ще комусь іскрутиться.

Така безстрашність заставила Дуб'ягу трохи уважніше поглянути на Ригорка.

— Ну, кажи, чим ти незадоволений? Тільки не мни, бо нам нема часу.

Тоді Ригорко моргнув бровою й ізза паркану виступило ще двоє «нових».

Це не сподобалося раді. Члени ради наїжачилися, позасували руки в кишені.

— Скажіть нам, чого це в їдальні почали нас помями годувати?

— Скажіть, де поділися гроші за сіно, що продали, двадцять шість тисяч?

— І за хліб.

— Скажіть нам, куди пішли кредити, що набрали в Українбанку, в Сільгоспбанку та в Кредитсоюзі?

— Скажіть нам, за що винні кооперації двадцять п'ять тисяч? . .

— Ви нас порозставляли, порозтикували, щоб ми не бачили, що воно робиться в цій комуні. А ми бачимо ваші балі й курорти, — думаєте, що ні? От, яблук одних . . .

Руки членів ради засувалися щораз глибше в кишені. Виглядало на те, що «батраки» бунтуються, а в кожного члена ради був наган у кишені, — проти Дуки.

— Скажіть нам, а хіба ми зобов'язані перед вами відчитуватися? — в свою чергу запитав Дуб'яга.

Він перший отямився від несподіваного серйозного випадку «маси».

— Не дуже лякайте нас револьверами, ми не боїмося, — наступав Ригорко Безсмертний, натякаючи на засунуті в кишені руки. — Ти мене вб'єш, так усіх не подужаєш. Не хочете перед нами відчитуватися, то відчитаетесь в другому місці.

— Знаєте, хлопці, що? — надумався раптом Дуб'яга, немов згадавши про щось несподіване й надзвичайно потрібне.

— А що? — запитав Ригорко.

— Як хто критикує, кричить дуже, то я того ставлю на відповідальну роботу. Кажу прямо, це мій метод. То говорити не штука, ти спробуй сам керувати! Тебе, Ригорку, поставлю старшим конюхом, робочих тобі дам. А тебе, Панасе, комірником. А ти, Іване . . .

— Ні, ти нас не купиш, — мотнув головою Іван.

— Та ну вас к дідьку, як ви думаєте, що я вас купую! — розсердився Дуб'яга і його бичача шия налилася. — Я тільки хочу, щоб ви самі спробували цього меду. Попроцюєте, самі побачите, — куди, що й до чого.

Переглянулися Ригорко з Панасом, Панас із Іваном.

— Ні, мабуть, не будемо сватами! — рішучо відказав Ригорко. — Давайте вперед ревізійну комісію, бо мене жінка поїдом їсть: »Нащо ти мене сюди привів? У мене вдома все було!«

— А моя ця комуну панщиною зве!

Дуб'яга рубнув рукою.

— А як і ревізійну комісію, то я вас дуже злякався? Ну, марш звідси!

III.

Серафим Кармаліта докладно й сумлінно розповідав на черговій явці в Валер'яна Климовича про акт »контрреволюції« в саду комуну, про сутичку низів з верхівкою.

Але статистик райвиконкому був чогось дуже незадоволений з Кармаліти. Кармаліта ще й досі не виконав одного завдання.

— Ви пасивно ставитесь до своїх обов'язків, — розжовував він, м'яко й докірливо водночас, Кармаліти. — Нам треба вияснити, в яких стосунках був Дуб'яга з Данилом Ференцем, старшим братом його дружини. Чи нема в них зв'язку тепер?

— Як же я можу вияснити це, коли Дуб'яга про це не згадує? — відмагався Кармаліта.

— Зробіть так, щоб він згадав. Чи не чули ви колинебудь від Дуб'яги яких висловлювань про процес СВУ, чи щось подібне?

— Ні, не чув.

— А чи не бачили ви якихось старих фотографій?

Про ці фотографії слідчий уже вдруге запитусь.

Кармаліта рився в пам'яті. Справді, бачив один раз...

Одного разу Явдошка, дружина Дуб'яги, перебирала в скрині й там знайшла якусь пожовклу картку. Там сиділи два парубки у вишиваних сорочках, а за ними стояло дві дівчини з пучечками арґонії в руках.

Явдошка показувала дванадцятилітній дочці, Мальвіні:

— Ця дівчина — найстарша сестра моя, Мар'яна. А цього я й сама ледве пам'ятаю, бо мене ще на світі не було, як брат Данило поїхав до Києва. Раз тільки, як малою була, приїжджав з Києва — куди! Такий пан, не то, що оцей сільський парубчак. А тепер хтозна де він і є...

Мальвіна слухала, дивлючись матері прямо в рот.

В цю хвилину нагодився Яків Дуб'яга, вирвав із рук цю стару пожовклу картку й нагримав на жінку:

— Держить чортзнащо! Спалити давно треба!
І справді, кинув картку в піч, у вогонь.
Слідчий вислухав.

— Напишіть про це все, — наказав він.

Це ясно, над Яковом збираються хмари. Чогось вишукують, нюшкують, щось хочуть знайти за ним.

А на думку Кармаліти, з Якова Дуб'яги був хороший ломовик, тягнутиме, скільки клади на нього, не покладеш. Він не літає сизим орлом у піднебессі. Не без гріха старий, любить пожирувати, випити чарку, але ж вважає це за своє право. Він будував комуну. Не без гріха старий, але скажуть везти — везе.

Він там розгортає кипучу, діяльність, не відаючи, що десь зважують на аптекарських терезах кожен його крок, вивчають кожне його слово, сказане протягом усього життя. Вже забув він про ті давні тяжби з Цукротрестами та Промрадгоспами за якісь там куркульські млини й урочища, — а десь тепер все розглядали в люпу, проти сонця й всілякими можливими способами. Перетрусили ще раз невинну справу й про штани для комунарів. То було колись — комуна займала худобу на своїх полях і незаможників тільки залякувала, а з куркулів правила штраф — хлопцям на штани.

Все це дуже добре, але в нього — репресований родич, рідний брат жінчин, засуджений під час процесу СВУ, артист. Він, як є відомості, втік не знати куди.

І тепер, коли згори категорично натискали на те, щоб Дрижипільщина стала масово, суцільно колективізована, районова влада ніяк не могла зважитися, щоб Дуб'ягу допустити до головування в марієцькому колгоспі. Занадто він... самозініціативний. Занадто багато в ньому цієї дрижипільської стихії. На випадок чого, — кого будуть гріти? Їх, що не доглядили. Застрахуватися не завадить!

Тут треба було слухняного попихача.

Але, крім Дуб'яги, — організатора не бачили. Отут то й була складна дилема. А зовсім не те, що в комуні створилася вже своя верхівка, що комуна фактично вже тепер перестала бути комунною. Це пускали мимо вух, це зовсім ігнорували при зважуванні мотивів за й проти:

А ще коли б не оцей репресований родич!

IV.

Яків Дуб'яга, звичайно, нічого не знав. Того самого вечора, ба ні, пізніше, о дванадцятій годині ночі він приїхав з пленуму райвиконкому, побудив хлопців, скликав негайно раду, сільський актив і на цілу ніч засіли складати списки.

— Мене їсть райвиконком, що я ще й досі не переорав меж, — почав він. — Зараз, у цю ж ніч, треба скласти списки членів колгоспу. Зараз, негайно послати трактористів у поле. До ранку, поки будуть готові списки, межі мусять бути вже переорані.

До комісії входили не тільки старі члени ради, а й активісти, що недавно подали заяву до колгоспу. Вони знали, що тепер земля прирізується індивідуально незалученим до колгоспу тільки тоді, якщо вони бідняки й незаможники. І хоч активістам, що сиділи в комісії та були вже членами колгоспу, не загрожувало назватися середняком, — раз-у-раз спалахували палкі суперечки.

— Та Михтодь Кича ж середняк, скажімо, як ти!

— Як я середняк, то ти — куркуль! — спалахнув названий середняком.

— Та не переходьте на лічності! — кривився Дуб'яга. — І так голова тріщить... Одні батрацько-незаможницькі списки заберуть цілу ніч.

— Як же так? Чого це я вже середняком став? — допминався обмовлений.

— А ти пам'ятаєш, як зимою балі справляв?

— То було время, що останній бідняк зарівав телицю та пропив. А ти хіба не продав коня, та не справив кожуха?

— Отакої! Он жінка гола ходить! — дивувався, мов з неба впав, той, що продав коня.

— То такого треба нагнать, бо він не купив воза в колгосп, а купив собі пальто, чи пропив, — каже Чоломбитько, активіст чистої води.

— То ти схитрував, а в тієї жінки нема. Її і справляти будемо тепер.

— А є такі члени колгоспу, що продав за сто карбованців воза, а тепер він — член.

— То такого треба нагнати!

— Бліже к делу! — підняв голос Чоломбитько, який саме й продав свого воза. — Ось уже світатиме скоро.

Комісія вранці так і не виходила з канцелярії колгоспу. Вже на світанку почали йти сюди люди. Багато з них не

одержали землі зовсім, бо не увійшли до списків батрацько-незаможницької групи й не подали заяви до колгоспу.

— Де моя земля, бандити? — питав розлючений Михтодь Кича, переконавшись, що вже та, справжня його, відійшла цієї ночі до колгоспного клину.

— Нема, тобі не прирізано! Йди в колгосп! — казав Дуб'яга.

— Щоб вона тобі боком вилізла! Хліб забрали, а тепер ще й землю відбираєте?

— Еге! Казали, тільки поміщицьку заберуть, а до нашої не дійде! — висунув зза Кичі голову другий, скривджений цієї ночі.

— Щоб ці чорти не пішли до комуни, то й ми б не збулися своєї земельки.

— А ми мовчимо!

— Вони пішли, бо не захотіли на своєму робити!

— Е, тут ще більше треба робити, ніж на своєму!

Галакали, кричали, — а земелька та вже була колгоспна. Дехто одержував аж під Вільшанкою й Кривцем — і дуже був радий.

— Може ніякий чорт років зо два не буде зачіпати!

— А мені дали на горбах, — радів дядько Оврам Карамболь.

— Але вище, чи нижче?

— Аж нагорі!

— Ну, то моліться Богу! Туди трактор не полізе...

Треті, що подали під тиском заяву до колгоспу, але до цієї ночі ще чогось надіялися й не думали насправді йти до нього, раптом змирилися, махали зі злости руками:

— Чорт їх бери — колгосп засіє мені, а я полежу на печі! — заспокоївся Соловей Стриж.

— Колгосп тобі не дасть, на трудодні дасть!

— А, ще поки то доживемо до цього...

А людей сходилося все більше й більше. Вже було повне подвір'я.

Непорозуміло дивилися одне на одного, — що це таке скоїлося.

— Ну, а як же це мені, що не дали землі й я не в колективі? — питав тихенький, сивенький дідок.

— Беріть землю скраю горба, то ніхто сіпати не буде, ось як я! — радив йому Оврам.

— А в мене аж унизу, — розчаровано казав Сусідка.

— Ну, то всі будуть сіпати!

— Треба терпіти! — зідхнув дядько Оврам. — Діди ще не таке терпіли... Так воно не буде, а їйбо не буде. Панщина була, та й то пережили. Все перейде...

Годині о десятій Дуб'яга йшов вулицею, а натовп сунув за ним. Дехто з упертих досі — сам уже ніс заяву сьогодні до колгоспу, а декого він сам питає:

— Ти чом не йдеш?

— Та, жінка... — м'явся чоловік.

— Щоб сьогодні приніс заяву.

Коли ж питає якої молодиці, вона відповідала:

— Ми, як наші чоловіки, а наше діло попрайти, зварити вечеряти...

— Хто не йде до колгоспу, той проти радянської влади... — пояснював такій Дуб'яга.

— То це як — примусовка? — підіймала голос молодиця, але трохи, так на півтона.

— В газеті було розпорядження...

— А в нас не було ніякого розпорядження! — упиралася тоді молодиця.

V.

У вухах ще лунали плачі й ридання розкуркулених, але самі плачі вже стихли. Очистили район від куркулів.

І все ж — у Марійці ніяк не витанцьовувалася суцільна колективізація. Шварцов посилав туди представника за представником. Як тільки наступала ніч, вони починали ходити по хатах. Від хати до хати:

— Підпишись, що вступаєш до колгоспу!

— Не хочу!

— Та ми ж знаємо, що твої діти по місяцеві хліба не бачать! А в колгоспі їдальня є.

— В тебе ж дев'ятеро дітей, що ти собі думаєш?

— Не хочу!

— То давай п'ять карбованців штрафу й заяву, що ти не хоч до колгоспу.

Назбирали карбованців сто. Представники сходилися на одном висновку:

— Бандитське село! Самі бідні, а за куркулем тягнуть!

Бо не могли знайти причини, — чому не йдуть люди до колгоспу. Вже й куркулів повигонили, вже й з «мужика скинули», вже й повикидали з хат злісних підкуркульників, вже й Гапку зняли з роботи, «як несправившюся», вже й

прикрутили так, що декому кістки тріщать. Котрі боязкіші, ті заяви подавали, але ці бідняки ще неподатливіші за середняцький елемент. Бідняк знає, що до нього ніяк не причепишся, — забрати нема чого, хата така, що пора розвалити. Не піду, — й усе, хоч ти до нього вогню клади!

— Це все робота тайних самогонщиків і коліїв, — шукали винного колективізатори. — Від них іде куркульська агітація. Як чуєш ото балачки: »Е, там ваші діти з голоду поздихають! Будете голі й босі ходити! На когось робитимете?« — то так і знай, що десь близько сичить куркульня.

А хто ці таємні колії й самогонники? Як у кожній хаті є самогонний апарат, а колоти й різати вже нема чого. Давно вже поїли все, ще минулої зими...

Добре комусь там вгорі вимагати, а хай піде попробує тут, на місці, провадити добровільну колективізацію. Не брало добром, — шукали інших метод.

— Зводьте корови докупи на колгоспне подвір'я! Хто не виведе своєї, то розкуркулимо, — стукотів на куткових зборах Трахтенберг кулаком по столі. — Я вас предупреждаю!

Ніяк не можна було допитатися, чи це примусово треба, чи добровільно. Видко, наказ такий є, як він стукає кулаком та кричить.

Але що з того? Баби його анітрохи не боялися й увічі кляли та лаяли. Він до них кулаком по столі, а вони до нього кулаком по кулаку.

— А, щоб ти не дїждав! Якесь кислооке, — і руку протягає до моєї корови!

І як почули, що однаково прийдеться здавати, — почали дорізувати останніх корів, свиней, гусей, курей... Як чорт нетруджений забере, то краще самому з'їсти!

Баби зовсім не хотіли входити в становище Трахтенберга й інших представників влади.

Щовечора представники повинні були подавати до сільради відомості про кількість і процент колективізації на селі, про приріст колективізованих господарств за день. Сільради моментально дзвонять до райвиконкому.

В райвиконкомі весь апарат невсипує працює день і ніч, зводить докупи відомості сільрад, бо ще до восьмої години вечора мусить бути подане зведення в область.

Область вже на голках, усі висять на телефонах, приймають райони й тут же, негайно, складають зведення, і тут же негайно телефонують ще вище.

Бо центральний комітет партії сьогодні ж мусить мати

картину, як реалізується плян суцільної колективізації в Українській Радянській Соціалістичній Республіці.

Другого дня в центральній газеті публікувалися все-союзні зведення, — і горе було тим, хто відставав.

Баби знать нічого не знають, але й Шварцов також знать нічого не знає. Чи ти звалився з ніг, чи тебе лають-кленуть, чи кулаки й дулі тобі показують, чи може куля просвистить десь біля вуха... Його луплять за те, що він відстає, — він буде цупити. Не подивиться на особи! Жодних об'єктивних причин недовиконання пляну. Для члена партії й комсомольця не існує об'єктивних причин. Раз партія вимагає, — мусиш зробити. І декому доведеться розпрощатися з партійним квитком, якщо він не справиться тепер із дорученням партії.

Як тут не зітреться різниця між доброю волею й примусовкою? Коли рятуюєш свою шкуру, то про ці тонкощі вже не думаєш.

І почалася нова хвиля натиску.

Після «накачки» у райпаркомі сільські активісти та партійці «натискали», як могли, як уміли. Викидали з хат, позбавляли земельного наділу, забирали одягу, забороняли жити в селі, садовили в дрижипільську лазню, ніби за саmogонство та за «тайні убої».

Дрижипільська лазня славно послужила революції й культурному будівництву на селі. Там була підходяща для цих справ цементована долівка, — дуже ефектна «припарка», особливо зимою. Купелі й ванни не перешкоджали, бо ще на початку революції зіпсувалися печі й ніхто ніколи тут не купався.

Котрі були вже переконані такими моральними впливами — вступили до колгоспу та звозили до колгоспного двору реманент, зсипали в церкву своє насіння, зводили коні, корови... Були такі слухняні, що й кури... Почали навіть скрині звозити...

Якщо село Марійка й відставало в суцільній колективізації, то не менш за другі села України. Все ж таки — й вона діяльно готувалася до першої колгоспної весни.

VI.

Гапку зняли ніби за те, що вона не справилася з роботою. Але причини були глибші.

Цих анекдот розвелосся сила-силенна. Зловити їх похо-

дження було так само, як зловити блоху. А проте, були спеціалісти, що вміли це робити. Почали докопуватися, хто їх пускав. Хтось десь у лікарні чув, розказували одне одному дрижипільські службовці, навіть комсомольці не були святи.

І дивно! Сліди вели до голови марієцької сільради, Гапки Петрик. Хто сказав би? Де то вона того набралася?

Почали, кому слід, за Гапкою приглядатися. Не все ж вона на зборах кричить та до лікарні бігає на операції. І чогось її нема там, де треба рішучого голосу голови, де треба стукнути кулаком, а то й наганом помахати перед чийм носом. Баба бабою!

А що то означають ті слова, раз підслухані, звернені до вчителя, Тараса Сарголи?

— Йбо, як так далі буде, то я або з агрономом зійдуся, або десь поїду. Безсовісний! Я тебе три години чекала, — й не дочекалася.

Саргола щось їй буркнув, не дивлючись на неї, й Гапка, мов опечена, крутнула від нього й побігла.

Так он воно що! Зв'язок із ворожим елементом! Тепер зрозуміло, звідки йдуть ці анекдоти.

Не диво тепер, що колективізація в Марійці підкачала, коли голова сільради, замість того, щоб поставити роботу, заходить із куркульськими синками!

Гапку зняли, а на її місце поставили представника якогось заводу, з міста.

Тепер уже вона могла їхати на медичні курси, як давно хвалилася, — а вона чогось отягалася.

VII.

І от наступив вимріяний час, Шварцов тріумфував!

По-правді сказати, він і його помічники самі з себе дивувалися: як це, все ж таки, при цій складній обстанові, в умовах дрібнобуржуазної стихії, вони добилися таких блискучих результатів у справі суцільної колективізації.

Вони не тільки не відстали від інших районів та областей у всесоюзному змаганні на першість, але й вийшли на перше місце. Сама Марійка дала сто процентів колективізації, якщо не рахувати багатодітного Степана Олійника, який непохитно хоче лишитися «індусом» і не може виїхати з села, бо має аж дев'ятеро дітей. А взагалі ж, хто уцілів, зберігся на території Марійки — не мав права бути поза колективом.

Всі неуспільнені — або добровільно виїхали з села, як повикидали їх із хат та не дали земельного наділу, або ще раніш покинули село під вартою. Ці в рахубу не йдуть.

Тепер Шварцов був передовий на всю область. В обласній газеті, в передовиці, ставили його за приклад іншим. От як то він зумів провести в селі Марійці суцільну колективізацію на базі комуни «Вперед»!

І от одного дня вся ця, з такими труднощами збудована суцільна колективізація, рухнула, розвалилася. І головне, розвалили її не хто, як ті самі, що цупили низових натягати з усієї сили відсотки. Їх тяжка, майже цілорічна робота в одну мить стала не вартою виїденого яйця.

Де тут справедливість?

Ця стаття «Запаморочення від успіхів», хоч вона й самого Сталіна, могла б з'явитися й після засівкампанії, вона шкідливо діє на уми відсталого маси.

І Шварцов, силою своєї необмеженої влади в районі, звелів конфіскувати всі газети із статтею, затримати її на деякий час, поки триватиме засівкампанія.

VIII.

Вже назадовго й весна, а Тарас ще оббиває боки в Дрижиполі. Нічого йому тут робити. В школі не працює, від громадської роботи відсунули. Терплять. Але чи довго терпіти-муть?

За них немов би забули. Та й він за всіх. Бо й нікого не має, не хоче мати, йому краще думати на самоті.

Власне, він тільки радий, що вже не змушений виконувати громадську роботу, вона його так обтяжувала.

Але віддалений від безпосередніх щоденних вражіннь, він відчув ясніше ту пригноблиту загальну атмосферу, що пригнічувала кругом усе, а отже й його особу.

«Село — і серце відпочине!» Ці слова його геніального тезка звучать тепер, як похмура іронія. З кожного кутка визирає якась зненависть, страх, кожен день родить нещастя. І ніхто не знає, на чию голову воно сьогодні спаде і в якій подобі. Але кожне чекає.

І хоч би твое власне існування було найбезпечніше, — не може бути погідно на душі, коли чорне крило заступило сонце й кинуло тінь на все, що під ним.

Як навіть таке товстошкуре створіння, Гапка, відчуло це й утікло з села... Вона поїхала на якісь курси, медичні, чи

що. Може й добре зробила . . . Тарас тепер дивиться або собі під ноги, або в далину за обрій, тільки не на її веселі ямочки на щоках . . .

Тарас дивиться десь за обрій. Він знає: те, що робиться нині на селі — неповторне, історичне. Селянство переводиться волею партії на соціалістичні рейки. Прийдуть часи, забудуться моторошні сьогоднішні картини, забудуться методи й зусилля цього процесу переходу, — тимчасом селянська психіка позбудеться консервативної закостенілості. Зітреться грань між містом і селом і тоді Україна вийде на широкий шлях вселюдської культури.

Та до цих оптимістичних думок домішувалася гіркість, моторошна гіркість, чи щось друге отруйне. Виходить, не для всіх соціалізм — що ж тоді соціалізм, чому зветься так? Виходить, для кращого майбутнього одних треба принести в жертву другим?

І чому саме селянство повинно вцент розламатися, щоб стати цеглою для соціалізму, а чому місто не кладе таких жертв для нього? Хіба місто ближче до соціалізму, хіба там не покрученіша, не поламаніша, не зіпсованіша капіталізмом психіка? От, його б і ламати . . .

І чому саме на злам та знищення пішла найкраща частина села? Чи його найдобріша тітка Христя—державна злочиниця, що її під вартою вивезли кудись, «вирвали з коренем»? . . Як таких не треба, то кого ж тоді треба цьому бездушному соціалізму?

»Ліквідація куркуля, як кляси, не означає фізичного знищення куркульської верстви . . .« — згадує тут Тарас десь вчитане, чи почуте від Серафима.

Яка брехня! Коли людей позбавляють покрівлі, везуть на старість у заслання, за одну годину роблять старцями, забороняють їм допомогти, пустити в хату, — то це не є фізичне знищення? Це — інквізиція, найповільніше й найлицемірніше в світі знищення, тільки не вогнем, а голодом і холодом.

»Ліс рубають, — тріски летять . . .« — заперечує Серафим, чи хтось там.

То чого ж тріски летять з українського селянства? Є ще на Україні й інші, які її теж звать своєю батьківщиною. Чому з них не летять тріски, як вони хочуть заробити собі рівні права в новій Україні? Чому гендлярі, бакалійники й ліверанти, раптом стали вчити трудящих дядьків Геменів і Кіндратів пролетарської ідеології?

»Так нашим чухраїнцям, хахлам і треба!« — чує вже виразно Серафимів голос Тарас. — »Якби не жовтнева революція, то вони б чухали потилицю ще з п'ятсот років«.

А до жовтня, то не була революція? Що сказав би на це Серафим?

Та із Серафимом тепер неможливо говорити. Він все, що робиться, захищає, наче осліп, і не бачить, що гасла це одне, а дійсність зовсім інша. Такий стопроцентно нудний став, що Тарас уникає його. Відносини між ними ставали щораз натягненіші й неприємніші.

Тому Тарас додумував до кінця свої песимістичні думки на самоті.

Втім, він скоро виїжджає. Ось тільки поїде з мамою на процес циганів, що замордували Федька. Тяжко вередити наболілу рану, але від цього наче легше. Мусять поїхати.

Він виїжджає звідси й дуже радий. Вже не вливатиме в душу щодня по крапельці отрути, не буде щодня, щохвилини порівнювати прекрасних гасел і огидної дійсності, не буде здригатися від брехливості цих гасел. Подивиться ще де інде, — може в Дрижипільщині тому так, що тут перекручує все Кольобашка?

Та Тарасові, власне, вже нічого тут і робити. Раніш він допитливо шукав істини — як же маса, широка селянська маса і її »хазяї« — бідняки, ставляться до цього велетенського історичного процесу? Чи справді тільки гад-куркуль та злісний підкуркульник опираються цьому зламові й шкодять соціалістичному будівництву на селі?

Тепер уже ці сумніви розвіялися. Колективізацію накаркала директива, що спустилася десь із центру, згори.

Тепер Тарас вирішував чергове запитання: яке право має хтось втручатися в життя народнього організму? Хто краще знає, що треба народові — сам народ, що прожив без няньок, чи то пак, лютих хірургів, і зберіг себе тисячоліттями, — чи чужі йому і його ідеалам сатрапи?

А потім підлизуються до народу статтями »Запаморочення від успіхів«. Це нечесно! Заставляти своїх підручних із шкури лізти, щоб догодити, а потім на них же звалити всю провину за неуспіх і злочин.

Не хоче він тут бути.

Але він ще мав поїхати з мамою на той процес. В циганів багато речей з замордованих. Мама так хоче бути на тім процесі... Може впізнає яку Федькову річ?..

8. ЧИЯ ГОЛОВА ПОКОТИТЬСЯ?

I.

Дуб'яга ішов собі додому з райпаркому і дивувався. Що за діла творяться, Господи, твоя воля! Самі ж заставляли, щоб до весни провести суцільну, а тепер, виходить — ми винні. Ще й слово знайшли таке — «перекручення». Це, видно, не одна голова покотиться. Але хіба винні ці, низові, коли їх згори заставляли?

Він уже завернув у вуличку, щоб забігти додому хоч пообідати. Відколи пішла масова колективізація, їх комунарська затишна їдальня перевелася й захиріла. Покищо, їдять усі вдома, але Дуб'яга спішно підготовлює велику кухню, щоб усіх могла обслужити. А покищо, вдома.

Вже завернув у вуличку, як назустріч йому виринув Ладько, — розхристаний, схвильований.

— Якове Семеновичу! Я вже за вами всюди оббігав! Швидше ходімо, там на колгоспному дворі, біда, що робиться! Розбирають коні, вози, реманент... Все, що попадеться, тягнуть додому назад!

— Хто дозволив? — крикнув Дуб'яга, враз розпалившись.

— У Винограді на ярмарку були наші дрижипільські й почули, що там порозбігалися колгоспи, люди все порозбирали... А Соловей Стриж почув та побіг забирати свою борону, а всі за ним...

Не слухаючи, що йому розказує по дорозі Ладько, Дуб'яга біг, біг і все приказував: «Хто дозволив? хто дозволив?» В цю хвилину він би розніс усе село на шматки. Якби в нього була при собі зброя, він би стріляв у ту юрбу, що — вже здалеку було видно, — метушилася на колгоспному дворі.

Кожен щось тягнув. Хто борону, хто плуга, хто запрягав коні в гарбу. Насупроти, коло церкви робилося те саме. Люди виносили з церкви мішками хліб і тягли — хто на плечах, хто клав на роздобутого щойно воза...

— Катай у комуну, нехай біжать сюди хлопці з якою не є зброєю, — наказав Ладькові Дуб'яга.

В ньому раптом прокинувся командир, в голові блисквично виникали рішення.

— Не руште нічого з місця! Почекайте, поки голова прийде! — безсило бігав межи селянами Кольобашка і вбивав то в одного, то в другого з рук реманент. — Не можна так!

— Ти, Совецька власть, так і звик нас дурити! Не маєш права, це мое!

— Заставляти не маєш права!

— Стій, стріляти буду! — громовим голосом крикнув на все подвір'я Дуб'яга. — Що це за бунт? Контрреволюція?

— Годі вже, годі лякати нас, — а це що?

І в повітрі над головами замаяло кілька газет зразу. З такими самими газетами, із статтею »Запаморочення від успіхів«, бігли з вуличок чоловіки й жінки.

— Як на зборах громади, то ви всі — неграмотні, »я не вмю розписатися«? А тепер то кожен газетку за пазуху та й сюди? — гримнув Дуб'яга. — Марште з двору! Всі! До ноги!

Це тільки може на якусь мить спинило людей, але за хвилину вони ще радісніше, ще гарячковіше розбирали, хто що бачив. Хватали й чуже, й своє. Наче це була вимріяна, солодка хвилина, якої всі вони прагнули й ждали.

І, звичайно, Дуб'яга нічого так би й не зробив, коли б не надбиг Ладько з хлопцями, з озброєними активістами й комунарами.

— Рятуйте хоч що можна! — крикнув до них голова. — Терешку! Замкни двері в церкві, візьми собі когось на допомогу. Замикай ворота!

Ворота замкнули.

— Товариші! Громадяни! — звернувся після цієї підготовки Дуб'яга до людей. — Хто не хоче, — може вийти з колгоспу, ніхто вас не силує. Одержите своє, хто що дав. А тепер тут зостануться тільки члени колгоспу. Хто не хоче — виходь!

— Ти член колгоспу? — звернувся він до найближчого.

— Ні, не член!

— Ну, то марш із двору! Не маєш права тут бути.

— Ось я піду, а за мною ще десять!

Дуб'яга трохи боявся, що все ж їх більше, — можуть і

не послухати. Але він знав і магічну силу владного окрику. Аби тільки трохи їх порозганяти, а вже далі буде легше...

Оскільки ж всі вони кричали, що вони не члени, то скоро актив і комунари zostалися самі.

— А тепер, хлопці, вибирайте, що нам непотрібне. Кладіть у цей бік. Узавтра будемо видавати горлохватам, не членам колгоспу.

І Дуб'яга сам почав наводити порядки в дворі.

— Видамо тепер не те, що хто здав, а те, що нам непотрібне.

Тимчасом, коло церкви людей щораз більшало. Хтось уже складав якісь списки, хтось підписував якісь заяви-скарги на неправильні дії місцевої влади, що, як пише товариш Сталін, перекручує на місцях урядові директиви.

— Нехай-но піде тепер на моє поле, я йому покажу! Буде йому куля летіти у вікно, — зовсім не боячись, що Дуб'яга чує, — кричав на всю вулицю голос.

— Молодиці! Підписуйтеся! Хто цьому Дуб'яжці казав, що можна поздймати дзвони з церкви? — щebetала пови-туха Секлета, бігаючи поміж жінками.

— Еге! Я добре пам'ятаю, як він казав: »Хто релігійний, то може й так помолитися, а дзвони потрібні для тракторів...«

— Хай суд сюди виїде, ми всі тут розкажемо! — розважливо говорив бородатий Степан Олійник. — І про штрафи, і про холодну, і про те, що корів заставляли зводити... як на Соловки висилали за те, що не хоче до колгоспу.

— А в мене скриню забрали! — Готова вже була із скаргою до виїздного суду Марія.

— Бо дурна! Хай би до мене прийшли!..

— То ви тепер дуже сміливі, а заяву до колгоспу подали?..

— А як він із наганом та кулаком, то що ж ти будеш робити?

— А як він каже: »Не підеш — в Соловки заженемо!«

— Це добра примусовка!

В цей час зчинялася колотнеча коло церковної брами. Ладько із хлопцями якомсь відтиснули людей і зачинили важку залізну браму. Але там zostалося ще кілька чоловік і гріли кулаками з середини.

— Випустіть їх! — кричали з натовпу.

— Хай там посидять! Їх ніхто туди не просив, — згорда відповідав Ладько, очікуючи підмоги.

Він бачив злісні, розпалені обличчя, бачив, як надбігали баби з рогачами, люшнями, з лопатами. Кільце круг Ладька замикалося, але він уже бачив також, що підмога, з Дуб'ягою на чолі, прокладає сюди шлях через бабське військо з рогачами.

І ще бачив він, що всі оці рогачі, люшні, кочерги й вила луплять, куди бачать, — по животі, по ногах, по голові комунарам і Дуб'язі.

— Оце вам комуна! Якби не йшли ви, то й нас би тепер не заганяли сюди!

— Куме! Нас . . . , що побачились — весело кричала Тетяна Хтомиха, Вергунова жінка. — А пам'ятаєш, як ти колись мого чоловіка побив?

І лушпарила лопатою, та так, щоб поцілити по голові свого давнього приятеля й кума.

II.

Три дні отак колотилося село.

В сільраді й у канцелярії колгоспу товпилися люди, вимагали назад насіння, реманент. Спочатку насіння видавали з церкви, де були засипані і насінні фонди, і самообкладання. Але скоро побачили, що зробилася якась каша. Схачувалися.

Чим же буде сіяти сам колгосп?

Тоді вийшла нова ухвала. Є такі, що від землі відмовилися. Напевно той, хто відмовлявся, щось думав. Ну, то від землі може відмовлятися, а насіння на свій участок дай!

— Восени одержите назад, — потішав Дуб'яга. — Поможемо!

— Еге, хороша поміч! Забрали останнє . . .

— Некрасиво так, товариші? — умовляв Дуб'яга. — Будьте сознательні! Давайте, поговоримо по душам. Он прийшла Горгулиха й до землі припадала, щоб її виписали з колгоспу. Принесла заяву: »Прошу виписати мене з колгоспу, бо я не маю шматка хліба й не маю за чим ходити на трудодні«. А я їй розтолкував:

»Що ви робитимете, як продасте коня й воза та купите раптом три пуди хліба? А як будете робити в колгоспі, то й хліба дамо. Вас і в список не завели, порвіть вашу заяву. А як добровільно хочете, — то чого ж? Просимо!«

— Отак побалакали, вона за заяву, підгорнула свиту та й пішла.

— То не її свита, позичена . . . — сказав хтось.

Напруження трохи спало. Дехто, наприклад, Оврам, ладен був навіть забрати заяву про вихід із колгоспу, бо сказав:

— А як другий не схоче робити?

— То не запишуть трудовня.

— Що з тих дурноднів?

— Як спухне з голоду, то буде робити! — переконував Дуб'яга.

— Однаково, ми його годуватимемо. Він у державну кооперацію піде, купить за десять карбованців пуд, бо в нас держава забрала по вісімдесят п'ять копійок за той пуд . . .

— Бідняк не накупиться в кооперації!

— Та при чому тут бідняк? — завернув розмову до свого вихідного пункту Оврам. — Бідняк і ледар — дві різниці . . .

— А як я коло машини півтора місяці проробив у комуні й мені сказали: »Ти не робив!« Було ж так? — стряв у цю суперечку Ригорко Безсмертний.

— То ви ж самі не хочете! Хіба я тобі не казав ставати конюхом? Ви не наші!

— Ну, так . . . — подумав трохи Ригорко. — Не ваші, а все ж таки ваші. Хліб забрали?

— Тепер знову зберемося, проробимо літо, й знов у нас заберуть . . .

— То вас і чорт не розбере, — вдавано сердито сказав Дуб'яга. — То »ми ваші«, то »ми не хочемо!« Чого ж ви хочете, кажіть, хай я почую?

— Ми хочемо знати, як із засівами. А в комуну не хочемо! — твердо сказав Оврам.

— То чого ж зібралися тут?

— От того й зібралися. Як із вкладами?

А людей надходило все більше й більше. Ніякої змоги не було дати якийсь лад цьому всьому вертепові. Вже й діловод колгоспний допомагав Дуб'язі, але його вкрили:

— Вам добре тут по канцеляріях сидіти, а ти йди на холод робити! Бабу можна посадити рахувати, а ти, мужчина, йди в поле . . .

— То сідай і ти, як умієш, — огризнувся рахівник і замовк.

— А ми й раді, що нас мало, — встряла ще й молодичка з гостреньким носом. — Нам самим ліпше!

— От, які колехтівісти! — відразу образилася друга молодиця. — То як до вас вступати, коли ви не хочете?

— А чого ж ви не йдете?

— Бо я не хочу, то й чоловік не йде...

— Ну, добре, — безнадійно махнув рукою Дуб'яга. — Давайте запитання, а тоді хто не схоче організуватися в колгосп, хай вийде.

І знов з початку:

— Як бути нам, що ми від землі відмовилися?

— Я вже сказав.

— А нащо ж ви оце й муку в нас забрали? Ми голодні...

— Забрали на посівматеріал. Коли не вимітатимемо всіх куточків, то не буде засіяно й десятої частини...

— А ми голодні... І врожай, здається, був!

Дуб'яга перечекав, поки всі виговоряться. Однаково, не чув, хто що галакає.

— Нема більше запитань? — знову почав він, як трохи перекипіло.

Мовчали.

— А тепер, кого викинули з членів колгоспу — виходь! Зараз почнемо збори членів.

— То й ходімо! Виходьмо, виходьмо всі! — затривожилися баби, як почули, що знов вони, ніби, члени. Втім, до цієї тривоги домішувалася й образа. Щоб їх виганяли? Вони й самі підуть.

— Мусієнко, — завернув голова. — Куди ж це ви? Вас же не викинули, ви ж член. Чи ви берете заяву назад?

Мусієнко вертається. Другий член ради спинив так другого, третього.

Зосталася коло столу в канцелярії тільки маленька групка людей.

— Ну, ще й краще! — з полегкістю зідхнув Дуб'яга. — Хоч будемо знати, хто свої. Давайте, виберемо президію та й почнемо роботу.

— Хай іде в президію Горгулиха!

Вдова Горгулиха підгорнула поли свити, вийшла зза спин і сіла в президії.

— Вона не член колгоспу! Геть її!

— Вона подала заяву, що член... — заступився Дуб'яга.

— А, ну то нехай сидить...

— Товариші! — встав Дуб'яга. — Наше найпекучіше питання — забезпечити колгоспників хлібом, щоб було за чим сіяти. Не секрет, що бідняки йдуть у колгосп, щоб колгосп

дав хліба. І ми будемо в першу чергу цих задовольняти. Цими днями ми вже відчиняємо кухню... В цю кухню, — я так тепер уже бачу, — побіжить усе село їсти, але ми тільки колгоспників будемо там годувати. От я й думаю, — як це зробити? Не написано ж на лобі, хто колгоспник, а хто ні. Село велике... Може б ми так пустили в оборот такі жетончики?..

III.

Тут сівба на носі, а в колгоспі коні голодні. Ще й загнав одну пару Соловей Стриж.

Соловей Стриж став активістом недавно, як довели йому »плян до двору«, якого він аж ніяк не сподівався, бо був »корінний і потомственный« бідняк.

Хоч йому, як членові комнезаму, й помагали часто, хоч він був опорою радянської влади ще в вісімнадцятому році, як відбирали землю в багатих хуторян і розбирали панський двір, але на добробуті Соловйовому ті підмоги зовсім не позначилися. Інші з бідняків і незаможників поробилися вже совецькими куркулями, або хоч середняками, хвалити Бога, а Соловей — усе бідний!

Любив чоловік чарку хильнути.

І треба бути справедливим — не завжди траплялася така okazія з вини самого Соловея. Оце прийде чоловік до кооперації набрати якого краму. Одміряють йому два метри.

— Що ж мені на трьох дівчат два метри? Ще два давай, — принижується перед продавцем Соловей.

— Доплати пая два карбованці, так не можна, — звисока відповідає продавець.

Соловей розсердиться, викине всі гроші на ляду.

— Ну, то давай на всі горілки, як так!

І вийде на ганок із так вимушено закупленою горілкою, скаржитися всім, хто не йде:

— О, люди! Дивіться, до чого кооперація доводить!

Любив Соловей частенько заглядати в комуну і як був не дуже винахідливий у дотехах, то завжди повторював один і той самий солоний жарт:

— Я регулярно навішуюсь у комуну, подивитися, як розростається соціалізм серед цих отруйних злаків індивідуалізму.

І він навіть виявив бажання йти в комуну. Але не на абиякі ролі.

— Найміть мене за секретаря в канцелярію... писати.
— Е, а за пастуха ти не хоч? Так і звук по канцеляр-
ріях...

— А ейбо, не хочу!..

— Соловейку, чом у партію не йдеш? Ти ж грамотний...

— В комунисти? Штатні говоруни?

Подумав.

— А тому, що вже всі портфелі розібрані. Чого я піду?
Як нема вже портфеля, то мое життя краще не стане.

— А ти піди, організуйсь у комуну і докажи!

— Я піду! На весну! Вперед спродаюся. Я ще міг би поче-
чекати, так через два місяці вже за ворота виганятимуть.

Отак собі думав чоловічина жартома й вік прожити.
Прийти непроханим, пощирити зуби, невідмінно ненароком
втрапити в ту хату, де самогон варять, подати, де слід, ко-
рисну пораду.

— Комунарам не годиться на конюшині спати, це сліш-
ком дороге удовольствие для комунарів! — навчально й
строго говорив він, як бачив щось подібне.

І навіть думав смішками відкрутитися, коли зайшло так,
що або з села геть, або в колектив вступай. Він прийшов до
голови сільради, — тоді ще була Гапка, — з дуже заклопо-
таним виглядом.

— Як це мені вийти з созу? — запитав він. — Кому це
заяву подати?

— З якого созу?

Ніякого созу в Марійці не було. Колись, хіба, був, ще до
організації комуну, гай-гай, скільки то років тому!

— А того, що розвалився! Я ж ото сам там зостався, то
нема кому заяву про вихід подати. Тут би в комуну всту-
пити, то нема як!

Це ж ясно всім видно, — хоче чоловік із дорогої душі
передовиком бути, та от так складаються обставини...

А вони, чорт їх маму знає, — не дивлючись на це, не
зважаючи на його непохитну сознательність, взяли та до-
вели плян до двору. Правда, з того, однаково, нічого не ви-
йшло б, бо й описувати в Соловея не було чого, але він ото
відтоді став активістом, та ще й яким! То вже, як ніхто не
хоче аніяк іти в хату до якого куркуля, де будуть за ноги
хватати, — туди йшов Соловей, п'яний, як ніч.

Отож, цей Соловей загнав колгоспні коні. Узяв коні до
млина поїхати, а через який час приїжджає — коні мокрі.

Чорт його знає, де він був! Коні напилися води, охватилися, поздыхали невдовзі. Хто ж винен?

— Звичайно, конох! — відповідав Соловей. — Нащо він мені дав такі коні, що ледве ноги волочать? А тая, котра повинна до млина, та стоїть та їсть сіно.

— Але коні згнули після того, як у твоїх руках побували!

— Тут ще не один помре! — глибокодумно похитував головою Соловей.

— Як так будемо хазяювать, то дохазяюємось до ручки. Через рік нічого не буде, — кричав конох, скидаючи всю вину на Соловея.

— Ти нервенний, такого не можна ставити на конюха, бо до серця береш усе, — обливав його холодною водою Соловей. — Тут треба холоднокровного. Здохли, — ну, й дідько з ними! Хіба воно твоє?

— Так оце такі поради? А, хай воно згорить!

— Всі виздыхають, як не дамо кормів! — зауважує їздовий Василь. — Он уже підвіщуємо до сволока одну коняку, бо не може стояти.

— Та нащо вам що? Он корова Кіндрата Моголівця два рази тікала додому. Вона знає, що там їй давали їсти!

— Треба сказати раді, хай замовить коровам зелені окуляри, щоб вони скрізь бачили зелене. Вони й цим ситі будуть... — резонно зауважує Соловей Стриж.

Не тільки корови й коні були вже голодні, але й колгоспники.

Всі нетерпляче чекали, коли це вже колгосп влаштує їдально. Тільки про це й говорили, переймали на вулиці Дуб'ягу.

— Як жити далі? Їсти нема чого!

— Авансувати будемо! Нам треба забезпечити вперед бідняцько-незаможницьку групу, що живе з своїх рук.

— Бідняки є всякі! Он Степан щодня робить, а Соловей на печі сидить. Степан порвав чоботи, що одні на всю сім'ю, а Соловей...

— Ми й адміністратори, й господарі, й робітники, — перебив Дуб'яга. — Це в наших руках, — нічого йому не дати, як він ледар...

— Ми це знаємо! А от він загнав коні й нічого йому нема.

В статуті сільськогосподарської артілі «Імени тринадцятиріччя жовтня», в тім статуті, що його прийняла колишня

комуна »Вперед«, — нічого не сказано було, що робити, як колгоспник-бідняк зажене коні.

Дуб'яга щораз частіше ставав перед такими самими глухими кутами. Все це було нове, незвичайне, кожен раз треба було ламати голову, щоб не »перекрутити« і щоб догодити райпаркомові. Це коли б який куркуль...

Але голод не тітка. Коні загнали, — кат його бери, все одно не моє, але...

— Але ви нам скажіть, як будете задовольняти авансами? — допитувалися Дуб'ягу колгоспники.

— Головне, це спільне харчування. Заколемо кабанчика...

— Коли то буде!.. Я б согласен, коли б мені знати, де дістати сьогодні три карбованці.

— Згода! Будете брати гроші, але не дістанете хліба. На капіталістичну ногу, — міркував щось нове Дуб'яга.

— Е, ні!..

— Та ви ж у бідняках! Вам будемо допомагати. Правда, деякі бідняки ще думають, що перевернеться та й не треба братися... Я як ішов, то не дивився ні на що. Навратився й не слухав ніяких порад. А тут так: чи бути, чи не бути? Як укріпитися совецька власть, то я скоріше до неї, а як розшатається, то я бігом від неї...

Ще хтось підійшов. Знов про їдальню запитав.

— Чого ви бігаєте за мною про їдальню питатися, а чом не питаєте, як там із сівбою? Он уже є місця, що можна скородити, а чом ніхто в поле не виходить? Будемо дуть вас, бо ви фундамент соціалізму, — починав уже сердитися Дуб'яга.

Он йому треба щодня здавати відомісті про кожен засіяний гектар. Центральний комітет повинен знати за кожен засіяний гектар, а їм що? Вся кампанія повинна бути, як часи, а їм що? Вже як толкував на зборах:

— Всі повинні бути на сівбі! Будь ти сват, чи брат, а як ти симулянт — здорово будем гріти...

Тимчасом, мало хто виходив у поле з нових колгоспників. Тому батога бракувало, той не міг вийти, бо нема чобіт, той не має чого їсти...

Дуб'яга хапався за голову.

— Навіть членів партії, хто брав трохи вправо або вліво, та й то ми їх за хвіст та на сонце. Тут теж не подивимося, будемо викидати. А як опиниться поза колгоспом, та при-

пече йому, то він відчує тоді... Чом ви вчора не вийшли на роботу? — питає першого-ліпшого.

— Бо я їздив до міста хліба купувати...

— То вчора, — а сьогодні?

IV.

Кармаліта мав явку якраз на другий день після пожежі. Це, справді, знаменно. На другу ніч після того, як згорів колгоспний двір у Розумниці, загорілася в Марійці церква. Згорів засипаний там хліб, згоріла й сама стародавня, дерев'яна церковця.

Випадковий збіг? Ну, нехай у Розумниці, — там колгосп забрав уже угноєну й виорану землю. Але тут? Вже, здається, zostалися самі смирні та покірні.

— А що каже Дуб'яга?

Слідчий останніми часами все навертає Кармаліту на обмірковування Дуб'яжиної особи. Здалося б, якби Кармаліта побував під черепом у Якова Дуб'яги, переказав би весь комплекс його переживань, — і то вибагливості Валер'яна Климовича не вдовольнив би. Він докопувався до того шару, який, звичайно, зветься підсвідомим. Він жадав вивернути на яскраве денне світло те, що може Дуб'яга хотів би думати й почувати, але свідомо не чув і не думав.

Власне, слідчий волів би, щоб Дуб'яга думав так, і досить недвозначно статистик райвиконкому нахилив Кармаліту, щоб той своїми розмовами розбудив ті Дуб'яжині думки, які хотів би заскочити слідчий.

Кармаліта вже два рази руба відмовився від цього. Втретє він відмовився підписати рапорт, що за його словами склав сам слідчий. В ньому Кармаліта відчув щось загрозливе Дуб'язі.

Нічого від себе, власне, слідчий не додав, все те саме, що Кармаліта розказував: в колгоспі загнали пару коней, гине з голоду худоба, люди не мають чого їсти, недавно організована їдальня дає раз на день тарілку кандьору, їсти йде все село, бо голодних багато, не виходять люди на роботу, сівба відстає, — і так далі. Але все це розповідав і писав Кармаліта вже багато разів, при чому констатував, що Дуб'яга робить усе, що може...

Але що він може?

В рапорті ж, складеному рукою слідчого, виходило, що винен цьому — голова колгоспу.

Кармаліта сам часто не дуже похваляв Дуб'ягу, але почуття об'єктивності не дозволяло йому вигадувати те, чого нема. Вже якщо він — сліпе знаряддя в чийхось руках, апарат для обсервації, то хоч буде досконалим апаратом, не буде хоч безвольною ганчіркою. Він — слуга об'єктивної правди, але не натяжки, нащось потрібної його начальству. Він думав, що оцей хаос у селі викликаний чимось іншим, незрозумілим, стихійним, а не волею одної якоїсь людини.

— Які розмови на селі з приводу пожежі? — подав слідчий друге запитання.

— Та знов виринув Дука... Принаймні, про Розумниці так говорять.

— А про вашу церкву?

— Теж, кажуть, Дука...

Цей невловимий Дука, нема-нема, та й вирине звідкілься. Він уже осточортів усім, бо ніяк не вдавалося наскочити на його слід. На кілька місяців він, бувало, затихав, а потім знову нагадував про себе пожежами, підступними вбивствами, підкинутими листами...

І ніхто його ніколи не бачив, а кожен розповідав те, що чув від когось іншого.

— Чи не чули ви в селі якихось розмов, ще перед цими пожежами?

— Ні...

— Може які куркулі повтікали назад?..

— І такого не чув.

— А що це там у вас за Соловей Стриж?

— Солове-е-е-й! — зчудовано протягнув Кармаліта. — Так собі, чоловічок один. Відняк. Активіст.

— І перший активіст до розбирання реманенту, як колгосп розвалювався?

Кармаліта засміявся.

— Я цього не знаю, але це можливо. Він може піти перший на все... як уп'ється... Може навіть жартома.

— А ви не чули, щоб він щось таке говорив про марієцьку церкву?

Кармаліта вже добре знав слідчого. Він щось уже знав, але хоче, щоб Кармаліта перший сказав. Він мав таку звичку, — вислухувати, а не повідомляти. Вже до Кармаліти були тут, — все розповіли.

Але Кармаліта теж не думав ловитися на гачок. Він усе переказує, як чув, чи як йому здається. Щодо Стрижа, то Кармаліта думає так:

— Я ніколи не надаю значення тому, що ляпає Стриж. Вчора прийшов до нас голова розумнянського колгоспу, по-двір'я його згоріло до тла. А наш Стриж закурив цигарку й задумався:

»І так даром ото згоріло? Чи хоч застраховане?«

»Ні!«

»Гм! Шкода! Без ніякої користи... А ви спалить церкву! Все то гроші будуть! Збудуете школу, або колектив. Все таки, — начорта вона буде стояти?«

»Як на чорта?«

»А що ж? Застрахована церква стоїть, а незастрахований колектив згорів. Несправедливо!«

Посміялися всі з такої поради голові розумнянського колгоспу, а не знали, що цієї ж ночі їх церква згорить, як свічка.

— Це ви самі чули? — запитав слідчий.

— Не я один. Це було в канцелярії колгоспу, люди розбирали наряди на роботу...

В голові у Валер'яна Климовича ворушились якісь нові комбінації.

— Так... А чи пригадуєте ви...

9. ЧИЯ ПОКОТИЛАСЯ?

I.

За сцени в залю і назад із залі за лаштунки бігала Соня Бенціонівна, дрижипільська вчителька, дочка ліверанта, Беня Співака, місцева комуністка. Враження від її біганини було таке, наче тут, у сельбуді, має відбутися якась родинна вечірка і перед вечерею вона робить останні розпорядження, оглядає, чи так накрито стіл, чи досить тут чарок і карафок.

За кілька хвилин має тут розпочатися чистка партії на відкритих партійних зборах. Всякий, хто хотів, міг прийти, слухати, питати, висловлюватися.

Поприходило багато людей, повна зала.

Явдошка Дуб'яга сиділа на самому переді і прийшла із самого початку. Вона сиділа з Маланкою Закриничною, дружиною одного з членів ради. На руках у неї був п'ятилітній син Марксель. Ім'я, дане йому, було по-модному скомбіноване з трьох: »Маркс-Енгельс-Ленін«.

Маркселик розбушувався й насправжки сердився:

— Ідїть ви к чортовій матері, не чистьте мого батька, він хороший партієць! — кричав він до сусіда.

Явдошка його втихомирювала. Маланка також.

— Ти ж, Маркселику, казав сам, що прийшов чистити свого батька, а це вже не хоч, щоб чистили!

— О, то то я! — заперечив гордо Марксель. — Мене вся комуна боїться!

— Еге? Та й чого?

— Бо ніхто до хати не пускає.

— Так бояться?

Щаслива дитина! Воно, дурне, нічого не тямить ще. І не хоч, то заставить сміятися, забутися. Дітям що?

— Мальвіна вже трохи підросла, щось розуміє, — кивнула Явдошка в бік дівчинини, що сиділа тихо, як мишка.

— Тільки й їхнього, — зідхнула Маланка. — Он моя Єля небагато старша за вашу, а, Боже, як плакала, коли ми вибиралися із своєї хати.

— Це й досі не звикли тут у нас? — запитала Явдошка. Маланка з чоловіком і сімома дітьми перебралася з виселку у комуну ще до масової колективізації.

— Та й тепер уже наче й нічого, але зразу... Так чудно було! »Мамо, чогось тут недобре, наче додому хочеться, тут погано!« — »Чого, доню, тут гарненько!« — кажу до неї, а самій на серці так гірко! Сяду та й плачу! А старий не пускає тоді надвір. Каже: »Як плачеш, то в хаті, щоб ніхто в комуні не бачив... Я знаю, чого ти плачеш! Це за своєю хатою сумуєш...«

Та так сядеш, подумаш... Однаково, довелося б покинути, як смерть прийде. Колись же та треба було б її покинути. Не все ж одним життям жити, треба ще й другого спробувати... — Отак розважу себе... А то ж вік проживеш і нічого не бачиш!

Маланка говорила це, а самій сльози текли на виду. І досі ще жалко, сумно було за тією хатою на виселку у зеленому віночку.

— Образи там усі покидала, разом із хатою, хтось буде вже на них молитися. А інші пороздавала. Ото й тільки, що в скриню сховала мамине благословення... Та ще є пам'ятка з хати — фотографія. Пилип навмисне зфотографував. Каже:

»Хай наші діти хоч знають, як ми жили колись...«

Дітей у Пилипа Закриничного було багато, семеро. Він і в комуну тому пішов, що не бачив для них дороги іншої. А комунa й прийняла його тому, що багато робочих рук привів із собою Закриничний, не треба годувати старих та малих. Та ще й за те, що був добрий господар. Правда, довго-довго не переходив він у комуну жити, аж перед суцільною колективізацією покинув хату.

Тим часом, чистка вже починалася. Соня Бенціонівна вже не бігала, а сиділа за столом, покритим червоним сатином. Поруч неї сидів старенький огузкуватий чоловік з м'яким і лагідним виразом обличчя та третій член комісії — у пенсне, з начальницько-ревізорським виглядом.

Колишні приятелі й куми, а тепер непримиренні вороги, два сільських комуністи, Хома Вергун і Яків Дуб'яга, зрівнялися сьогодні. Сьогодні їм обом випадало стояти перед Сонею Бенціонівною й чекати, яку вона видасть їм долю із своїх милостивих рук.

Вергун стояв, як салдат на муштрі, або як учень перед

учителем, — не сміючи поворухнутися, — і щось нерозбірливе розказував:

— і... і я працював удома... При приході поляків... при приході поляків... Вот... В общем, суцність роботи...

Голова, сивенький, м'яко слухав його плутанину й, нарешті, перебив:

— Чи ви член колгоспу?

— Член.

— Давно?

— Ні, недавно. Кілька днів...

— Чом досі не йшли?

— Жінка не хотіла.

— А оце, значить, кілька днів тому жінка захотіла?

Вергун мовчить.

— От ви податку не платите, як комуніст, а коли б прийшлося дати?

— Муситиму платити...

— Скажіть... Чи вважаєте ви, що в селянина непролетарський настрій, як він не хоче йти до колгоспу? Так?

— Так...

— А чом же ви не йшли? Чи ви вважаєте, що колгосп і без вас збудується?.. Хай хтось?..

— Трудноці е, але треба їх знищити спільно, — відповів на це Вергун.

— Як це спільно?

— Сообща.

— А паску святите? — запитав молодий у начальницько-пихатому пенсне.

— Я не свячу...

— А жінка?

— А жінка? — Павза. — Я не пам'ятаю, щоб святила.

— А до церкви ходить?

— Я не ходжу... Жінка теж, здається, не ходить...

— А скажіть, — м'яко й влізливо допитувався сивий чоловічок. — Найкраще було б, щоб ця комуна згоріла? І щоб усі розійшлися по домах?

Вергун упрів.

— Це було... Я говорив по-дружеськи й говорив по-путейному... казав, що селяни так говорять... Я казав, що селяни так говорять...

— А ви теж селянин, — ловив сивоголовий на слові. — Виходить, ви теж так думаете?

— Я знаю, це написав Швець... По злобі...

— Зовсім не Швець, — грався із жертвою сивенький.

— То може хтось другий!

— Виходить, ви Шевцеві також казали?

Допитуваний був уже зовсім мокрий і розгублений, а сивуватий голова комісії не переставав допикати йому запитаннями, своїм м'яким і влазливим голосом, підкріпленим ласкавим поглядом.

— Ось послухайте цю заяву. »Прошу комісію розглянути цю заяву і дати кінець...« — почав читати голова комісії якусь довгу скаргу на Вергуна.

Людей-найшло дуже багато, але не вельми вслухалися в те, що читає голова, що там говориться коло столу. Всім було ясно, що Вергун сьогодні з партії полетить. Тут уже йому згадують і про давню боротьбу з комуною, і про затишну садибу до річки, і про те, що він формально лише вступив до колгоспу, а й досі носа не показує на роботі.

Ждали всі другого, — коли ж це вже Дуб'яга почне чиститись? Було багато лихих на Дуб'ягу, але багато й прихильників, бо вже нікому стільки того клопоту нема, як голіві. Тут хоч і не будеш сивим, то посивієш. А справді, Дуб'яга за останні часи геть посивів. Є тому голіві!

Нарешті, Вергуна пустили з такими словами:

— Ідіть собі додому, без вас почали революцію, без вас і закінчимо...

Але другий вийшов ще не Дуб'яга.

Марксель уже спав на колінах у матері. Маланка Закринична пішла вже додому із чоловіком, а Явдошка ладна була й до ранку сидіти. Правда, в селі це не диво, бо в Марійці здавна звикли починати збори вночі, а десь на світанку кінчати. Мальвінка сиділа поруч і озиралася на всі боки.

Поміж рядами ходили розмови:

— Ось побачите, ці партійці один одного покриють, та й усе буде так, як було. З такою чисткою!

— А он Хтому ж вичистили?

— Е, то ж таки людина!

Був тут і Кармаліта, і він чекав. Чи полетить сьогодні й Дуб'яжина голова? До неї підкопувалися вже більше року. Чи полетить?

II.

Дуб'яга виступив сміливо й упевнено, з почуттям всієї ваги свого виступу. Адже всі чекали цього часу й хвилини. Хтось радіє... Хай радіють! В його житті все рівне, відкрите. Його життя зв'язане з життям комуні, його біографія — буде історією комуні.

З цього він і почав.

Не спинявся довго на досягненнях, хоч пригадував і їх. Проте, докладно описував хиби, свої помилки, провали. Він відчував, що десь є йому засідка, і знав із практики свого довгого перебування на чолі громади, що найкращий спосіб відбитися, — самому сміливо говорити про те, за що можуть ударити. Так він будував, а хто буде, той неминуче помиляється...

Цими словами закінчив Дуб'яга свою біографію.

Явдошка думала, що зараз почнуть питати про курорти, розтрати, вечірки, ложки, про чарку...

Кармаліта думав, що почнуть із родича, члена СВУ. Принаймні, йому самому вже набрид той брат Явдошин.

Був тут і Ригорко Безсмертний. І його заява там була в матеріялах комісії. Може правда, нарешті, вилізе наверх, що ця комуні — одна обмана! Фундатори хочуть батраків мати й ними робити, а самі пануватимуть...

Тільки голова комісії задав досить невинне запитання.

— Який відсоток селянства колективізовано, а також — яке саме?

— Як то, яке? — не зрозумів зразу Дуб'яга. — Яке це має відношення до мого партійного обличчя?

— Запитання даємо ми, а не ви, і прошу відповідати точно, — м'яко заперечив голова.

— І я ще маю запитання, — додав другий член комісії, той у пенсне з пихасто-начальницькою гримасою, що твердо оселилась у заломі уст.

— Як у вас із партосвітою, чи підвищуєте ви свій політичний рівень? Чи знайома вам остання стаття товариша Сталіна про боротьбу з гнилим лібералізмом?

— Я почну з останнього запитання, — сказав Дуб'яга.

Кармаліта помітив у цю хвилину, що руки, закладені в Дуб'яги назад, помітно тремтять. Е, він таки хвилюється, хоч дуже добре держиться й твердо-впевнено відповідає.

— Я почну з останнього, — ще раз сказав Дуб'яга. — Про статтю товариша Сталіна чув тільки, але сам не читав.

І над собою працювати, — не маю часу. Моя робота підіймає мене вдосвіта, а кладе о першій годині ночі.

— Записуйте, будь ласка, — кинув гримасливий начальник Соні Бенціонівні, що вела протокол.

Але вона й так запопадливо записувала.

— А щодо відсотку колективізації в селі й соціального співвідношення, то я можу сказати, але мені здається, що про це дуже добре знає секретар партійної організації, він щодня подає зведення до району.

— Як ви не хочете так відповідати, то скажіть: скільки куркулів і підкуркульників ховається за вашою спиною в комуні?

— Нема й жодного, — певно усміхаючись, відповів Дуб'яга.

— Ну, а Тиміш Черноїван із сином Ладьком?

— Я перший раз чую, що він — куркуль.

— Але ви знали, що він перед вступом до комуні продав коні й розібрав січкарню? Знали, що він злісно говорив: »Таки не буде так, як комуна хоче, а так, як я хочу!« ?

— Знав.

— І все таки, в комуну прийняли?

— Він нам склав три січкарні й дві молотарки, а син його, Ладько, провадив активну боротьбу проти куркулів, і думаю, що...

— А мати Ладькова переховує куркульське добро своїх родичів? Ось у нас є заява, що в Черноїванів є на схованці кожухи, кравецька машина та інші речі куркуля Сарголи з Дрижиполя...

— От, якби ви дбали про свій політичний рівень, — вставив не намагаючись навіть приховати своєї зневаги той, у пенсне, — то ви б не виявляли цього гнилого лібералізму до перефарбованих куркулів, якими є сім'я Черноїванів.

— А тепер, — сивенький сказав, — як по-вашому?.. Пилип Закриничний теж не куркуль? Не куркуль, що в нього сто двадцять десятин землі було до революції?

— Він ненароком втрапив у куркулі. Перед війною в чотирнадцятому році він купив цю землю й грошей за неї не заплатив. Взяв у банку позику та й революція настала, гроші лопнули. Він землю ту зразу здав державі, зосталось в нього щось десять десятин, бо має дев'ятеро душ сім'ї. Т-він ту землю проклинав уже.

— А розкажіть, як у комуну його прийняли?

— І як воно було, що в комуну прийняли, то я теж роз-

кажу. Прийшов він до мене радитись, бо хотів би сам організувати колектив...

— Щоб можна було користуватися правами й вчити дітей? — східно вставив голова.

— ... а я знав, що він хазяїн хороший, та й прийняв його до нас...

— Ви записуете? — нахилилось пенсне до Соні Бенціонівни.

Соня Бенціонівна газардно мотнула головою.

Голова перегортав матеріали й натрапив на заяву Ригорка Безсмертного, який писав, що в комуні зібралися колишні куркулі, щоб захопити краєці землі, а потім розділитися, а тимчасом під маркою комуні користуватися всіма благами й посісти пости...

— А ви знаєте, — ласкаво запитав сивенький, — які погляди Закриничного на шляхи розвитку сільського господарства?

Дуб'яга охоче відповідав:

— Чом не знаю? Та він десь тут сам є... Шкода, нема, вже пішов... Ми не раз із ним говорили на цю тему. Він каже: »Якби поробили скрізь радгоспи, селянам платили, як робітникам, то селянин був би робив і держава хліб мала б... я перший робив би робітником...« — каже він.

— Чули? — іронічно кивнув головою сивенький до начиненого пихою.

— Що за питання? Ось вам доказ того, що куркуль діє тихою сапою, як казав товариш Сталін. »Не треба ніякої власности на землю«, — як це вам подобається? А що з колгоспами, з колективною селянською власністю? Розігнать? Чи хай самі розвалюються? Хай держава, де хоче, дістає коштів на організацію радгоспів, а селянин закладе руки в кишені й прийде на готовеньке? Ні, як казав товариш Сталін, звольте докласти своїх зусиль та вкласти матеріальних цінностей...

Пихатий строго подивився на Дуб'ягу.

— Ну да, тепер нам зрозуміло, чому у вас розвалився колгосп перед самою сівбою! Як ви під овечою шкурою не могли розглядіти запеклого клясового ворога, прикриваєте ще й тепер своєю спиною його ворожі вилазки... Який же ви після цього комуніст?

Якби під ногами в Дуб'яги розверзлася незглибима безодня, він не був би такий вражений, як від цих слів.

Кармаліта стежив за руками Дуб'яги, — може навіть

більше, ніж за його словами, — і бачив, як вони судорожно стискалися періодично, — пальці, закладені один в один.

— Я не кажу, що я такий ідеальний комуніст, — все ж, відбивався Дуб'яга. — Але я трохи теж політично письменний і знаю, що радгосп — найвища форма соціалістичного господарства. І ніякої ворожої вилазки я тут не бачу.

— Так, по-вашому, соціалізм вам принесуть на золотій тарілці готовенький, а селяни будуть тим часом пропивати й проїдати добро? — вставила й своє слово Соня Бенціонівна.

»Ех, ти, гнидо!« — мало не сказав Дуб'яга, що звук бути грубим і неповздержливим у словах. — »Це може ти мені несеш соціалізм на золотій тарілці? Це може мужик їсть і п'є, а ти будуєш соціалізм? Ти так і звикла, щоб тобі до міста носили кури й масло«.

Але згадав, де він, і стримався.

— То це я, по-вашому, всі оці роки склав руки й ждав соціалізму на золотій тарілці? — сказав тільки він.

— Скажіть, чи правда, що в вас коні підвішені, бо так охляли, що не можуть стояти на своїх ногах?

— Правда, є такі випадки, — відповів Дуб'яга, старанно обтягаючи руками на столі червоне полотно. — Я про це не раз доповідав у районі, а також про те, що село голодує, що є вже такі хати, де по два місяці хліба не бачили. Я просив у районі допомоги, вказівок...

— Нема чого звалювати тепер на когось, — перебив сивенький. — Накрутили тут чортзна чого, поперекручували, запаморочили собі успіхами голови, а тепер у вас церкву з посівматеріалом палять, а взавтра почнуть убивати один одного...

Щодалі говорив поважний голова комісії, то більш усі роззявляли рота. Всім яқось ставало ясно, що всьому виною оці сільські комуністи і найбільш Дуб'яга. Вони силою примушували чесних селян іти до колгоспу, вони, — може не-свідомо, але це не зменшує їх вини, — допомагали клясово-ворожому елементові протаскувати шкідливі, руйніницькі ідеї, а також і чинити ворожі акти.

— А ви в своїй клясовій сліпоті панькаєтеся з ними, по сім раз приймаєте її до колгоспу... Вони перші ж, як от підкуркульник Соловей Стриж, показують приклад розбирати колгосп, а потім ви їх просите назад, і вони ще й посівматеріал вам палять...

— Не диво, що в селі тепер голод, а в колгоспі безладдя! — влізла знов Соня Бенціонівна.

— Ну, ну! Оце то закрутив! — пройшов шепіт по залі.
»Так от чого так пильно зацікавився Валер'ян Климович Стрижем!« — подумав Кармаліта.

Сивенький передихнув. Потім запитав у свого колеги:

— Маєте ще щось запитати?

— Маю, — відповів той, перегортаючи матеріяли. — Скажіть, будь ласка, чи ви часто сваритеся з жінкою?

— Ні, не дуже часто, але сварюся. Одного разу за те, що вона прилюдно дискредитувала комуну, а другий раз за метрику...

— Ось, дайте, я скажу... — встала Явдошка. — Я була теж членом партії, але сама вийшла, бо я любила оденки справляти, а партійкам не можна, — почала здалека Явдошка.

— Це нас не цікавить, — згідно не дав їй договорити член комісії. — Нехай сам товариш Дуб'яга скаже.

— Та було так, що вона хоче дітей христити, старшу дочку таки охристила. То я, як вродилася друга дитина, порвав метрику, щоб жінка не могла піти до попа. От тоді ми й посварилися...

— Ну, це дрібниця, — махнув рукою ревізор у пенсне. — А скажіть, як у вас із членськими внесками? Чи при вас є партійний квиток?

Дуб'яга подав.

— Еге-ге! Виявляється, тут не плачено вже більше, як рік, — вигукнув сивенький, перегортаючи книжечку.

— Забув... — винувато відказав Дуб'яга.

Не тільки руки, але й сорочка вже тремтіла йому на спині.

Він чогось зразу став такий жалюгідний, маленький, приголомшений. Щораз більше позбувався він притаманного йому апльомбу. Без нього й Дуб'яга був не Дуб'яга.

Перед столом стояв якийсь інший, незначний, розгублений чоловік.

— Безумовно, забув! Оце правду товариш каже! — глумливо розреготався сивий. — Як же ви беретесь до великих партійних справ, коли ви не можете виконати першої святої заповіді комуніста? Пам'ятаєте статут?

Знищений Дуб'яга нічого не відповів. Він бачив перед собою свою громадську смерть. Його виганяють із партії, й він не знає за що. До останньої хвилини він був гордий собою, він почував себе командиром на полі бою, на фронті

соціалістичного будівництва. І він досі вірив, що робота його конче потрібна.

А в цю хвилину він раптом відчув себе нікому непотрібним шматком ганчірки, об яку витерли ноги й викинули після цього на смітник.

І всім це ясно було.

Настала мить, коли запала в залі сельбуду тиша, ніхто й біля столу не говорив. І в цю хвилину якась жінка півголом сказала:

— Це певно, якийсь бабі не вгодив...

Голова комісії ще не натішився. Він перегортав матеріяли і, зацікавившись раптом чимось, підніс ближче до своїх очей.

— Ага! Ось ще цікаво запитати вас: чи давно ви бачилися із вашим швагром, братом вашої дружини, Данилом Ференцем, засудженим на десять років у справі СВУ. Він як, артист був чи що?

Наступила довга павза. У Кармаліти завмерло серце. Цієї хвилини він чекав, він надіявся, що її не буде, він боявся за Дуб'ягу.

Адже ж у всій залі може він один здогадується про справжню причину Дуб'яжиної громадської смерти. Вони й своєї тіні бояться.

— У моєї жінки нема ніякого брата! — відповів, нарешті, Дуб'яга.

— І не було?

— Був.

— Ви його прилюдно зреклися? Десять було про це може в газеті?

— Ні, він... — повагавшись, сказав Дуб'яга. — Він, здається, помер...

— А скажіть, будь ласка, ви впізнаєте цей портрет? — Висмикнув звідкілясь із матеріялів кабінету фотографію сивий. — Він був петлюрівським офіцером?

— Ні, він помер... Себто, він поїхав до Америки і не вернувся... — остаточно заплутався Дуб'яга в своїй брехні. — Себто, я ніколи з ним не бачився і думаю, що...

— А ось на карточці він зфотографований у офіцерській формі...

— Це не він!

— То може він позичив у якого офіцера форму, щоб знятися?

Комісія ще довго неприховано глумилася з Дуб'яги, а він

виглядав у що хвилину загнаним вовком. Ховався, ховався з тим Данилом, — от тобі й виховався.

Вже світало, як комісія виголосила ухвалу:

»Громадянина Якова Дуб'ягу, як невинправдавшого себе на роботі, розклавшогося, за політичну неписьменність і гнилий лібералізм, за змичку з клясовим ворогом і за приховування репресованого родича, — з лав КП(б)У виключити і з роботи зняти.

Постанову цю оголосити в пресі.«

Складала її Соня Бенціонівна, секретар комісії. Вона ж її й зачитала, милуючись кожним словом, — як то вона добре склала.

III.

Чисткою членів партії почалося оздоровлення атмосфери в Марійці. Чисткою колгоспу закінчилося. Новий голова, Кольобашка, три дні й три ночі засідав із комісією, їздив до Шварцова на затвердження і вивісив довгий список виключених, чоловік із вісімдесят. Список той починався так:

1. Пилипа Закриничного — з колгоспу викинути, як куркуля, що мав власного господарства 120 десятин землі й хотів використати колгосп для своїх власних цілей.

2. Тимоша Черноївана з усією сім'єю — з колгоспу викинути, як куркулів, що приховували від колгоспу свій дійсний маєтковий стан, і за переховування майна родичів-куркулів.

3. Соловея Стрижа — з колгоспу викинути за те, що прибіг перший розбирати реманент у колгоспі і загнав колгоспні коні. Розкуркулити й хату взяти для потреб колгоспу.

4. Івана Мусієнка — з колгоспу викинути за те, що продав бичка, а не здав у колгосп.

Список був довгий. Пригадувалося тут усе. Тільки тихі й слухняні, що нічим не вирізнялися в сірій масі, гідні були залишитися членами колгоспу.

Ну, нарешті, колгосп оздоровлений.

10. ЗАБЕРІТЬ БАНДИТА ДУКУ

I.

Втім, хоч Дуб'ягу з колгоспу виключили, ідею його, все ж використали. В останні часи він носився з одним удосконаленням.

Стара комуна переходила на статут сільськогосподарської артілі, але само життя диктувало зберегти громадську їдальню, хоч на часи польових робіт, поки настане новий хліб. В селі був голод.

В їдальні не було сили відігнатися від людей. Село велике, людей багато, — кат його знає, хто член, а хто не член і не має права харчуватися в їдальні. Та були й такі, що формально вважалися членами, а на роботу не виходили. Трудоднів не мали, а в їдальні були перші.

Під їдальнею тепер завжди стояли голодні, як жебраки. Всякі, — старі, середніх літ і діти.

— Чого ви тут стоїте? — накидався на них котрийсь член ради, тепер перейменованої на правління.

— Їсти хочемо!

— То чого сюди прийшли?

— А ви ж забрали...

— Витягли, де що не є, за зиму...

Цим хоч би дав тієї смердючої кислої капусти з редькою, що нею годували в їдальні, то були б раді.

В їдальні часто траплялися скандали й непорозуміння через ці «поміи», через цей «силос». Дисципліна зовсім упала, бо всі були злі й гострі, як оси. Запаси комуни якось враз розтали, а ще до нового хліба було далеко, ще тількино кінчали сівбу.

Старі комунари також були злі, як осінні мухи. Коли хто скаржився на «силос», вони не забували нагадати:

— Пожерли наші свині! Сто п'ятдесят штук було, — а тепер жодної...

— Як я був удома, то цілий рік їв свинину, — грубо відповідав парубок. — Наплював я на таку комуну!

І нічого йому не скажеш!

Котрі мали хоч найменшу можливість, розбігалися, — в МТС, у радгосп. Багато подалося на Донбас у шахти, — колгосп узяв це на свій актив. А в газеті «Соціалістична Дрижипільщина» оголосили, що подарували Донбасові стільки то робочої сили, стільки й стільки комсомольців.

Другі кричали:

— Взятися направляти нас на соціалізм, то дайте нам якесь підприємство, щоб годувало!

— Хай дають їсти — будемо робити!

— Мужик би робив, коли б годували!

— Чи переживемо це, чи ні? Чогось і руки опускаються!

Правління колгоспу боролось, як могло з прогулами й простоями. Вираховувало дні невиходу на роботу, давало й підвищувало норму, не зараховувало дня тим, хто пізно виходив, — нічого це не помагало. Їсти давай, — а робити з людей чортма! Трудодні інакше не називали, як «трудні дні», зрештою — «дурнодні».

Тоді то Дуб'яга запропонував ввести якісь марки, чи жетони. Бригадири мали б їх роздавати тим, хто працює в бригадах, напередодні на цілий наступний день, але перед вечерею, в кінці робочого дня. Із цими жетончиками можна було харчуватися в їдальні другого дня.

З Дуб'яги спочатку почали сміятися.

— Це, як у капіталістичному підприємстві?

Але Дуб'яга з властивим йому, незакаламученим жодними сумнівами апломбом, відповідав:

— Робитимемо те, що підказує життя, а там розберемо, що воно таке...

Дуб'яга не встиг запровадити в життя цю «реформу».

Його не стало, але з'явилася в колгоспі «Імени тринадцятиріччя жовтня» «копійка». Це були кругленькі бляшки, їх офіціантки відбирали перед тим, як дати страву.

— Давайте копійку! — каже вона.

А їй з другого кінця довжелезного, ненакритого нічим, столу кричать:

— Що ж ти, — копійку забрала, а вечеряти не даєш?

Де поділася ота затишність їдальні комуни «Вперед», що нею колись так пишався Дуб'яга!

Те давнє приміщення їдальні було замале для масового колгоспу і для теперішньої їдальні пристосували літній барак із перехрещеними вгорі бантинами, замість стелі, із гли-

няною долівкою, слизькою й чорною від щоденного болота. В деяких місцях, вибоїнах болото доходило до кісточок.

Раз-у-раз по цьому болоті бігали діти з великими пузами та кривими ніжками до віконця подачі й просили:

— Дайте досипки!

— Ти ж уже брав!

— То на батька, а ще на брата дайте!

— От, зарванська вулиця! Коли ти наїсишся?

— Дайте!

Голос дитини тоне в галасі. Всі чогось кричать, лаються, злі . . . Кожному здається, що він довго жде, — і так воно й є. Не дивниця, — усе приходить сюди їсти.

Нові члени приглядаються до старих комунарів, які їдять окремо кучками, — чи їм не краще, не більше дали? Так воно й є! Починається голосне, безцеремонне ремствування.

— А їйбо, ми їмо гірше свиней!

— Та що ти, це ж по-культурному!

На довгих столах порозливано кандьор, всі по-зимовому одягнені, в шапках, бо по їдальні ходить вітер . . .

Хтось голосно розказує:

— Поставили мене плугатарем. Дали шкапу, таку, що падає, — кажуть орати. Вийшов я в поле, а вона відразу й упала. Посилаю за головою.

»Треба його вдарити добре«, — каже голова.

»Треба вдарити, тільки тебе! — кажу я. — Дайте коневі добрі харчі та й тоді будете ждати з нього роботи. Як так, — не хочу бути плугатарем, давайте іншу роботу!«

— Тобі дають їсти, то мовчи! — нагодився на цю розмову голова, Кольобашка. — А ні, то марш із колгоспу!

II.

Кармаліта не раз спостережав цю безрадісну картину. Сьорбав і він цей кандьор, гриз і він цей силос. Сідав за грубий, нічим непокритий, довгий батрацький стіл, з огидою брав невитерту слизьку ложку, з огидою човгав по брудній долівці.

Це таке передбрам'я до міста Сонця? Кругом гній, коло самих дверей їдальні свині труться об одвірки. Чи колись здумає хтось хоч від дверей їдальні відкинути сміття?

Але хто там про це думає! Хто з цих змучених, зголоднілих, морально задубілих людей бачить ту пишну красу

весни, що розцвітається довкола? Люди зачучверіли духово й фізично.

Як про якусь легенду згадується, що ось тут, на місці оцього нудотно-блювотного пейзажу, де всі комунарські бебехи лізуть увічі, де стоять довгі рівні шопи й посередині — бездарна, п'ятикінцева будівля, — що тут колись тинистий парк був, замріяне озеро.

Колись сюди приїжджав із концертами старий Демницький, людям хотілося співати, люди могли звідусіль сходитися, й ніхто їх не питав про те, де діли вони свій час, як згаяли.

І це було в умовах гнітючого царату, безправности й темної некультурности! Як же повинно було б бути в вільній передовій країні, що революційним стрибком скинула з себе тяжкий гніт?

Чи мрія людини, — соціалізм, — повинна приходити в супроводі голоду, духового отупіння, фізичного знищення? Виривається з коренем геть усе село, щоб воно не брало соків із рідного ґрунту. Соціалізм! З кого, коли корінне населення вже розмітано по Сибірах і Казахстанах?

Чи він осліп, чи всі кругом сліпі й не бачать, що діється щось дике, жорстоке, диявольське?

За часів безправности люди були вільніші, кращі й щасливіші, ніж за часів великих прав Людини, ніж за часів тріумфу людського розуму. Чи це якась божевільна халяндра в його голові? Чи це реальне все кругом?

Кармаліта озирнувся. Чи хто не почув його думок? Він навіть думати вже боявся, так звук конспіруватися.

Він уже всього боїться! Він уже став ручною твариною, що вміє ставати на задні лапки перед хазяїном?

То чим же він уже різниться від цих запаморочених, зацькованих і задурманених, що безладно товчуться навколо нього із зав'язаними очима?

Він почував у собі стихію, вітер, яким мав здмухнути з України паскудний намул, що обліпив її. А став... запрягли крутити ненависного вітряка.

Та ні! Ще знайдеться в нього сила крикнути на всю Україну:

— Люди! Що ви робите? Схаменіться! Нас дорізують, а ми з нетямущими очима стоїмо під брамою різниці!

III.

А хто ж йому тепер повірить?

Хто він, чий він? Ні пава, ні ворона. Від своїх відстав, до цих не пристав. Ну, скажімо, втіче він закордон, — з якими очима? Хто ж він? Сексот ГПУ.

Так і мусить крутити вітряка, скільки захочеться його хазяям. А прийде час, вивітриться його снага, — викинуть, як викидають паршиву шкуру на смітник. А не захоче...

Як же він не захоче, коли не має права хотіти чи не хотіти?

Кармаліта йшов, мов п'яний від усіх оцих думок. Оплутали невидимими нитками душу й тіло, зв'язали по руках і ногах, — це вигідніше, ніж просто знищити. Це — згальванізувати собі трупа на робота.

Проходячи повз зруйновану садибу Кіндрата Моголівця, мимо комина і поламаних дерев садка, якимись невігладними закрутами думки приверзлося: крім цього зубожілого села, де вже починають їсти кору, де садки й подвір'я розгороджені, де стирчать раз-у-раз димарі, де віє пусткою, —десь є ще безжурна синь і м'який легіт південних морів, на берегах його буяє цікаве й різнобарвно — різноманітне життя.

До болю, до шуму в скронях захотілося, як не пережити, то хоч побачити, доторкнутися зором до тих барвистих і вибагливих форм людського співжиття, що витворює в своїх шуканнях природа. Йому примерещилися білі мінарети Стамбулу, венеційські палаци дожив, вузькі й криві вулички Каїра, приліплені серед голубизни й білизни скель міста над якимнебудь Тирренським морем, хмарочоси Нью-Йорку і пагоди індійських селищ.

Але він цього ніколи не побачить, він повинен давитися російським «соціалізмом» в інтерпретації Кольобашок—Шварцових і дивитися безсило, як розпадається від дихання цього потворного чудовиська його мила Україна, тисячовіками створена. І замість Сонячного міста... оголені димарі та свинощні їдальні...

Його мила Україна не встигла оклигати від одного спустошення, як настає їй друге. А хіба до Сонячного міста дійдеш шляхом спустошень та буревійних розмітувань нагромаджених сил? Хіба не треба берегти нагромадженого працею поколінь... хоч би й куркулів? А хоч би й Дуб'яг. Чому Дуб'яга, — і той, — став небезпечний ненажерному

»соціалізові«? Що зростав і брав соки з українського ґрунту?

Кармаліта часом почував знесилення від цих думок. І завжди вони замикалися одною безвихідною. Нема вороття! Є каяття, та нема вороття! Замість прислужитися Україні, він крутить крила звироднілій потворі, що все більше набирає рис московського імперіялізму. Він і Україні не прислужився, і світу не побачив, — і вже не побачить.

Він допомагає Україну розмітувати, ось на що прислужилася його буйновітрова сила. Він — тільки шпик.

Та ні ж, не буде так!

І кожен раз після таких думок він перевдягався й зникав на всю ніч, а то й на кілька днів та ночей.

IV.

Ладькова мати Наталка Чорноїваниха зосталася сама.

Не було до кого в хаті заговорити, не було з ким порадитися, не було чого їсти. Була тільки сухоребра, облізла кицька, яка лазила по всіх горшках, шарила в миснику, по горищі никала. То Наталка розмовляла з нею.

— Ти в мене дуже активна! — починала Наталка. — Та нічого нам із тобою не допоможе. Терпімо, може хлопці, або старий нам припишуть щось. А покищо, терпімо! Так нам Бог дав за те, що ми в нього не віримо.

Після того, як викинули їх із колгоспу, викинули з хати, дозволили тільки одержу та горшки взяти, — Тиміш із хлопцями десь поїхали. Куди, й самі не знали. За людьми. Одно з двох: або на Донбас, або в Крим. Може знайдуть Карпа, брата Наталчиного, що на початку організації комуні виїхав із Марійки, — і як він знав, що з цього таке нещастя вийде? Десь може стануть на роботу, а тоді й її заберуть до себе. Якщо в дорозі їм що не трапиться, нехай Бог боронить.

Наталка зосталася сама, як палець. Часом тільки Серафим Кармаліта забіжить, — посидять, погомонять, згадають Тараса.

Десь як виїхав, то й загуло за ним. Чи знає він, що дядько Муркур десь утік, а якби не втік то вивезли б на Соловки? Ще якесь дядько щастя має. А Галя та бідна теж скитається десь по світах... Дядина Одарка сама зосталася...

Та що там казати! Всім добре прийшлося!

Пішла б і Наталка кудись, щоб у холодній хаті не но-

чувати. Але село велике, людей багато, та піти нікуди. Всі чужим-чужісінькі поробилися, і говорити з тобою бояться.

Хіба до Марії? Все ж, родичі вони, сестри двоюрідні.

Так Мотря геть на другий бік вулиці переходить, як побачить здалека Наталку. А хіба Наталка винна? Як таке-о щось кругом робиться... Як он комунари вже побилися... трое вбитих... Закололи потай свиню, та не помирилися.

Таке зайшло між Марією й Наталкою відтоді, як переховувався в Марії батько її, дядько Василь. Наталка тоді з дорогою душею зайшла б до Марії й чогось би принесла, хоч якого там підпалка. Але боялася заходити, щоб не побачив хто та не доніс у вуха, що Наталка з куркулями компанує. Оно один раз забігла смерком, хлібину занесла, — й то крадькома. Марія в руки цілувала.

А другого дня зустрілися на вулиці, й Наталка задивилася в другий бік, буцім-то не бачить. Бо якраз ішов той Кольобашка, зараз було б заміченіє Ладькові, що твоя мати з куркулями заходить.

Як уже такі, як Марія з дядьком Василем куркулі, то пожаль, Боже! Але мусиш терпіти...

То ото відтоді розгнівалася Марія. Як іде, та бачить Наталку, то переходить геть на другий бік вулиці.

Є ще і своя рідніша рідня, сестра Хросина, що за вчителем. Ще, до котрого часу, їх не зачіпають і, можна сказати, одна тільки Хросина з них і живе нічогенько. Корівку має, молочко, город свій має. А як з учителя, то й придналогу з них не беруть... Правда, скупенька стала Хросина, води не допросишся в неї, але що ж тут дивувати? Як собі не вистарчає та з обметиці того пиріжка закрутиш із буряковим листям, то мусиш і скупим стати...

Як он, кажуть, у Розумниці, за день шістдесят дітей померло. Їх закопали всіх разом, а собаки розграбали яму, та розтягли...

Наталка довго ходила по хаті, крутилася, — з кицькою розмовляла, сама з собою. Ні, не сидня їй у хаті! Пустка, холодно, страшно від усіх оцих думок...

І мимоволі взяла Наталка велику хустку, напнула її й пішла до Хросини. З дороги вернулася, загорнула в хустину одного пиріжка з буряковим листям для малого... Такий уже в їх роду споконвічний звичай, — як іти до кого, то з гостинцем, хоч із колачиком, хоч із пампушкою. Звичаю

того не їй ламати, хоч пиріжок був і останній, і спекти вже не було з чого.

Там і заночує, бо чогось не може всидіти сама в хаті.

V.

Минула година, може півтори, — Наталка вже відмикала свою хату, темна, як ніч, із щільно затисненими губами, мовчазна й зосереджена. Мов камінна. Вона не обізвалася до кицьки, не засвітила світла, а сіла на лаві, під тим місцем, де були колись образи, а тепер портрет Сталіна, — й аж допіру заплакала.

Та не минуло й трьох хвилин, як у віконце щось постукало. Наталка стрепенулася. Невже Хросина слідом за нею йшла, не витримало її серце? А як же інакше й могло б бути? Своя ж, не чужа... То на неї щось таке найшло було.

Бо хто ж може ще стукати? В хаті темно, в такий час усі люди сплять.

Наталка, не питаючи, »хто«, відчинила двері. Стояла безмісячна весняна ніч, але зорі були такі яскраві, що й без них було видно.

В прорізі дверей стояла якась широкоплеча постать і зза спини визирала рушниця.

— Хто це? — скрикнула Наталка і хотіла швиденько зачинити двері назад.

— Не лякайтеся, — відповів знайомий, м'який голос, — не лякайтеся ви цієї рушниці та швидше ходімо в хату.

Голос був дивно знайомий, хоч чоловік був обвішаний зброєю, з вигляду — страшний розбійник. І обличчя в пільмі не видно було.

Наталка ще стояла, занімала. Вона б крикнула, якби в неї вистачило духу... Але як буває увісні, — хотіла крикнути й не могла.

Чоловік відсторонив її, ввійшов і сїни, втягнув за руку Наталку, дбайливо замкнув усі заціпки, наче був тут свій і краще за господиню знає всі входи й виходи.

— Ще й досі не впізнали? — домашнім голосом промовив незнайомий. — Засвітїть на хвилину сїрника. Або чекайте... Та не трусїться!

Він витер сїрника й Наталка злякано відступила.

Перед нею стояв озброєний, з патронними стрічками навхрест Серафим Кармалїта. І ця зброя не пасувала до того

звичайного лагідного виразу очей, з якими завжди звикла бачити його Наталка, який був у Кармаліти й тепер.

— Прийшов до вас попрощатися, — тим самим голосом сказав Кармаліта. — Не маю більше нікого... А перед смертю, кажуть, треба прощатися...

— А, Господиньку, що це ви на себе начіпляли! І про яку це ви смерть говорите?

— Про всяку. Чи пам'ятаєте ви, Наталко, як колись помирав у хати вашої матери один вояк? Отак, як і тут, був піл а він на ньому лежав.

Господи, та як же Наталка цього не пам'ятає! Але ж яким святим духом він про це знає?

— Бо то був я!

Не раз і не два Серафим із Наталкою про маму згадували. Жадібно слухав він Наталчину, щедру на спогади, мову. Допитувався, — чи не шкодувала матір, що пригріла й доглянула чужого сина? Чи не проклинала хвилину, що впускала до хати?

Ні, не жаліла й разу, вона така завжди була, любила роздавати, що мала.

А як помирала? Той вояк не знає, може, що його рятунок коштував їй життя. Нащо безцільні жертви, що про них ніхто ніколи й словом подяки не згадає?

— Не знаю... — губилася Наталка. — Мама не так казали. Казали: «Хоч добре діло зробила, а помирати однаково доведеться. Так треба!»

— Але хай би краще я тоді помер. А мама жили, — каже Кармаліта, снуючи свої думки таємні.

— А, нехай Бог милує до такого доживати! — розпачливо скричала Наталка. — Таких дітей бачити... Вони щасливі, що вмерли...

Наталка згадала все, все, весь сьогоднішній вечір і, не звертаючи уваги на невчасного гостя, схилилася на стіл головою і заплакала.

— Щасливі, щасливі, щасливі... — приказувала тільки вона.

Кармаліта також понуро схилився на свою рушницю. Він ішов слідом за Наталкою аж від Хросининої хати. Він бачив, як Наталка вийшла від Хросини, підійшла чогось до вікна, постояла там хвилин десять і побрела додому.

А він ішов саме до неї, хотів щось спитати. Чи й його вчинок буде безцільний, безглуздий і непотрібний? Він знає, що так треба, але нащо?

— Вигнала! Рідна сестра вигнала! Щоб мама знали... Добре, що не бачать! — мурмотіла Наталка.

— Чому вигнала? — запитав Кармаліта, думаючи про своє, силкуючись розв'язати останнє може питання свого життя.

Чи є безцільне Н і що, нематеріальна цінність, — йому колись подарована доброта, матірня ласка? Чи вона вплітається в ланцюг, у вічність? Ось і його вчинок назвуть безцільним, безглуздим... Чи його хто зрозуміє? Чи помітять просто-напросто? Чи вpletеться й він у ланцюг вічності?

Однак, він питав Наталку. Чого сестри не помирилися?

Наталчині сльози раптом висохли. Із злістю, з шорсткими губами, й словами, й голосом, вона розповіла, як прийшла до рідної сестри, мов до свого дому. Так мати їх учила. Мама вдвох із тіткою Христею братика малого вигляділи й не було між ними твого й мого.

— Руки болять, голова болить, душа болить, — кажу їй. — «Ану, так тяжко ту ніч перебути...»

«Йди вже додому!» — каже на це Хросина.

«А їйбо, не піду! Полізу на піч грітися та й заночую в тебе...»

Хросина на це нічого не відповідає, а починає з чоловіком грітися.

«Ні дров нема, ні корова не напоєна, а він сидить та романи почитує», — напалася на чоловіка Хросина.

«А ти нащо? Це моя робота?»

І так звелися сваритися, мало не поб'ються.

Бачу я, що до бійки доходить, — не схотіла бути. Вже краще вдома, ніж із такою сваркою.

Вийшла я й торкнуло мене щось. Ануж, підйду я під вікно. А там трохи фіранка відхилена і геть усе чути, що в хаті говориться.

Хросина таким солоденьким голоском до чоловіка:

«Це я навмисне почала з тобою сваритися, щоб Наталка швидше пішла».

І дивлюся, — виймає моя Хросина з шафи сир і масло, хліб. Сідають вечеряти. Мені ж казала, що нема й кришки хліба в хаті.

Хотіла я заторохтати їм у вікно, що все бачу. А потім подумала:

»Що ж, я в них не видеру, як не хочять вділити? Хай уже живуть!«

Та й хочете, щоб мама жили й на це дивилися? Померли, то хоч із думкою, що й ми такі самі, як вони були.

Кармаліта слухав і не перебивав. Ось ще один удар, щё один доказ, що треба йому вчинити так, як надумав. Стара українська жінка життя свого не шкодувала для невідомого чийогось сина, а советська уесесерівська молода громадянка, дружина вчителя, — пошкодувала своїй рідній сестрі кусень хліба.

О, вкритий брудом і струпами нещасть шлях до Сонячного міста! Якщо є струпи — не може бути Сонячного міста. Не може зло викликати до життя добро. Тільки грона зла притягає воно, як магніт.

Материн вчинок усе життя сіяє над його душею. І як не заплутується він у тенета, як не скручують вони його, щоб не був їм шкідливий, — а є той дороговказ, та нематеріальна цінність, подарована йому...

Наталка схлипувала. »Померли хоч із думкою, що й ми такі... як вони... добрі... Сором вам признаватися, але скажу: наша співуха Настася з голоду ума тронулась. Дитину з'їла й ніхто не знав. Це ж пляма яка на всю сім'ю! На всіх нас. Забрали її, десь повезли!«

Кармаліту обсипало холодом і жаром. Невже це той випадок людожерства в Розумниці, що про нього пошепки розказують усі, стався з дочкою його дорогої другої матері? О, прокляття!

Про ту божевільну розказують, що вона, з'ївши дитину, й спізнавши смак людського м'яса, заманувала людей до хати з дороги: »А зайдіть, подивитися, що в мене в скрині е!« Чоловік довірливо йшов, заглядав у скриню, а вона спустила важке віко й одрубувала голову...

О, розп'яте село! А він — гірший ката, своя дитина, її розпинає!

Тихо стало в темній хаті. Страшно стало.

— Як уже їм бути в нас, дітей, за старця, то хай краще лежать, спочивають, — знов згадала ще одну кривду родові Наталка. — Щоб прийшлося їм, як тітці Христі? Мені аж очі стали рогом, як я побачила те. В Дрижиполі колись, у

четвер стояла наша Хросина й картоплю продавала. Коли бачу, йдуть тітка Христя, так ледве дигають, бо нічого в них не було їсти. Підступили до Хросини, а вона їм, як старцеві, й подала дві картоплини. А тітка не взяли.

«Як винесла продавати, то продавай! А я колись прийду та візьму...»

— Чи Хросина ж хоч сказала: «Прийдіть, візьміть з відро картоплі...?»

І знов довга мовчанка запала в хаті.

— А, Господи! Не хочу жити! — застогнала Наталка.

— І я вже не хочу, — просто сказав Кармаліта. — Як може колись побачите Тараса, скажіть, що гніватись йому на мене нема за що...

З живих Кармаліта любив ще Тараса, оберігав його, бо-дай ціною втраченого приятелювання. Він любив ніжний арабеск Тарасової душі, такий неподібний ні на його жадібну, спраглу до дії, вдачу, ні на череп'яні горшки Гапок і Кольобашок.

Зле, що Тарас не мав у собі напористої активності, така індивідуальність неминуче загине в часи, коли державі потрібен один тільки стандартний тип папуги-активіста без думок і рефлексів. Але може й добре. Кармаліта вбачав у Тарасові іншу відпорність: глибину почувань, нахил усе пережити обняти найтоншими звивами думки. А ще, — чесність, чистоту й правдивість, що так не ціняться тепер, вважаються за ознаку глупоти. Вони його захистять, ці риси. А ця пасивність збереже його яскраву, вдумливу й чисту індивідуальність.

Хотів би все це йому сказати, підбадьорити, піддати сили. Просити: «Добре, що ти такий, не міняй себе!»

Але вони вже ніколи не побачаться!

— Ну, а тепер прощайте! Не гнівайтесь й ви!

Він узяв шорстку Наталчину руку й поцілував. Наталка для нього була дочкою безвісної української баби, а та безвісна добра душа для нього матір'ю, матір'ю, що з нею зв'язаний він кров'ю.

Він цілував руку матері Україні, продавати її за дрібну монету власної безпеки не буде. Не буде, не змусять!

Він служив їм, поки вірив, що служить Україні, Сонячному місту.

Пахнуть солоним вогким ароматом слова «Ніцца», «Са-

войя», душа повна жадоби спізнати невідомі й манливі обрії, що за запертими кордонами. Терпко пахне життя, — прекрасне, неспізнане, може назавжди для нього втрачене.

Назавжди утрачено, як Тосин лист. Якби Тарас не розказав якомсь випадково, так би й не знав ніколи, що Тося, як і він, усе життя оплакує ту містичну, єдину в житті хвилину, як сонце вже їх привітало, а ще була ніч.

Прощай і ти, Тосю, єгипетське божество! Прощай і ти! Може ти вже давно й забула про ту юнацьку пригоду з одним не то бандитом, не то студентом у кумедному розлатаному кожушку. А той кумедний хлопчина не забував тебе, ніколи! Божество вічне!

Але його власне життя стало йому смертю і тільки смерть може вернути до безсмертя. Ланцюг безсмертя, поданий йому з рук простої сільської жінки, він мусить закинути в майбутнє. Цього ніхто не зрозуміє? Нехай!

Наталка була вся у владі власних катастроф, вона й досі не могла помиритися з кривдами, заподіяними не стільки їй, як родові, звичаям. Сьогоднішня пригода вхопила її за серце незрівняно більше, ніж те, що після всіх Ладькових намагань їх викинули з колгоспу й розкуркулили. Того вона чекала, до того звикла, те було в с і м, те було вже нормально. Але щоб рідна сестра вигнала?!

Що сказали б мама, якби жили? Щасливі мама!

І тому вона не зовсім добирала та дошукувалася, чому Кармаліта був озброєний, чому прощався...

Аж тільки тоді, як вийшов він і завмерли його кроки, Наталку мов жаром обсипало. Вона вибігла надвір, хотіла його ще покликати, розпитати.

Але ніч була темна, зоряна, тиха. Віз уперся дишлем уже в землю, всі спали давно і наче ніякого Кармаліти ніколи тут і не було, неначе все їй приверзлося.

VI.

Від Наталки Кармаліта пішов просто до сільради.

Він знову почував себе стихією, а не слухняним вітром, заплутаним у чужі крила. Хтось думав, що можна держати в неволі душу людини, в неволі страху за своє існування. Хтось дарує йому волю в клітці, заслання без висилки, ізоляцію серед громади — і думає, що навіки цупко тримає в руках.

Помилка, товаришу слідчий! Фатальна помилка! Ви zostалися з довгим носом!

Ви ввічливо вставали й потискали руку бандитові Дуці, який являвся вам у многих ликах незастрашеного протесту народніх мас. Ви його боялися, а не він вас! Ви його шукали, а він був скрізь. І буде!

Тому, хто заплутався між Сонячним містом і Україною, краще загинути бандитом Дукою, ніж вашим знешкодженим ручним песиком.

Ніхто, ніхто не зрозуміє, чому він так зробив. Він не лишає нікому ключа для розгадки. Забудуть його, день-два подивувавшись, чому боровся він за Україну, мав зброю, — а поліз у руки двом-трьом районним міліціонерам.

Та хіба це його особиста суперечність? Хіба Україну, щоб зробити її соціалістичною, не розмітує буревій, хіба не трощить, не б'є, не ламає все українське? А коли нема України, — не треба й мрій про Сонячне місто, про подорожі до солоних бризків Тирренського моря, до приліплених на скелях білих міст... Загине Дука, загине Серафим Кармаліта, — але Україна не може загинути!

Вікна в сільраді світилися, Кармаліта знав, що там саме відбувалися збори активу, людей розгублених перед стихією й розгулом голоду, людоджерства, вбивств, крадіжок і масового вимирання. Димом війнуло від розчиненого вікна. І махорка нічого не допомагала.

Він спинився, востаннє подивився на Чумацький шлях, простягнутий по небу від краю до краю, й владно ввійшов у сільраду.

Поява озброєного з ніг до голови Кармаліти зчинила в сільраді дикий переполох. Активісти повгинали голови, поховалися одне за одного, деякі — під стіл. Але Кармаліта не звернув ні на кого уваги, підійшов до телефону й позвонив:

— Галло! Дайте районну міліцію! Говорить марієцька сільрада. Негайно приїздіть, заберіть бандита Дуку!

Після того він спокійно повісив трубку, поклав перед собою нагана і сів на стільця, біля розчиненого вікна, холодно й глузливо поглядаючи на навколишніх пігмеїв.

Чекати йому було недовго, яких півгодини. Вівці збилися в гурт і поховали голови, от-от чекаючи свого кінця. Вони боялися глянути на це страховище, а він їх і не зачпав.

Але першого, другого й третього, що ввійшли забрати бандита Дуку, він поклав.

А потім сталося таке, чого ніхто не міг, і досі не може, збагнути. Всі бачили, що Дука приклав до своєї скроні нагана, чули навіть, як пролунав четвертий постріл. Під присягою — чули! Деякі навіть бачили, що впав. Інші, навпаки, четвертого пострілу не чули, але бачили, як він переступив через вікно і розтав у п'ятні. А їйбо, він скричав при цьому: »Слава! Куля Дуки не бере!«

Пірнув назавжди у безвість і учитель Серафим Кармаліта.

Кінець третьої книги.

З М І С Т

	Стор.
1. В низинах невідомости	5
2. Хижа птиця Директива	16
3. »Якобінський клуб«	28
4. Комуна »Вперед«	39
5. Бандит Дука	58
6. Падають образи	85
7. Колективізація на всі сто	113
8. Чия голова покотиться?	127
9. Чия покотилася?	140
10. Заберіть бандита Дуку	151

ЦЕНА 7.— КМ.

